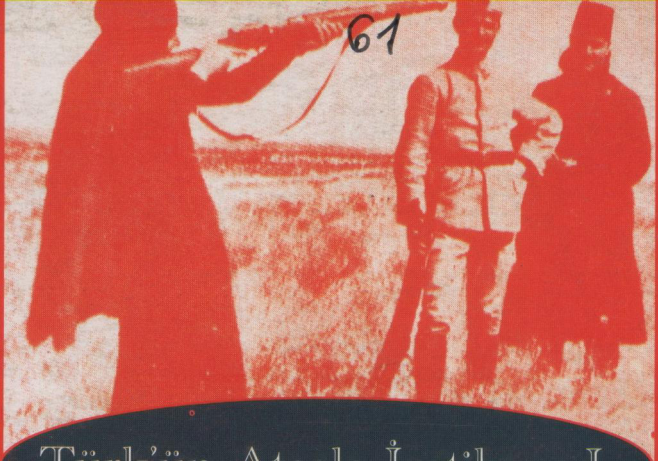

61

Türk'ün Ateşle İmtihanı I

Halide Edip Adıvar

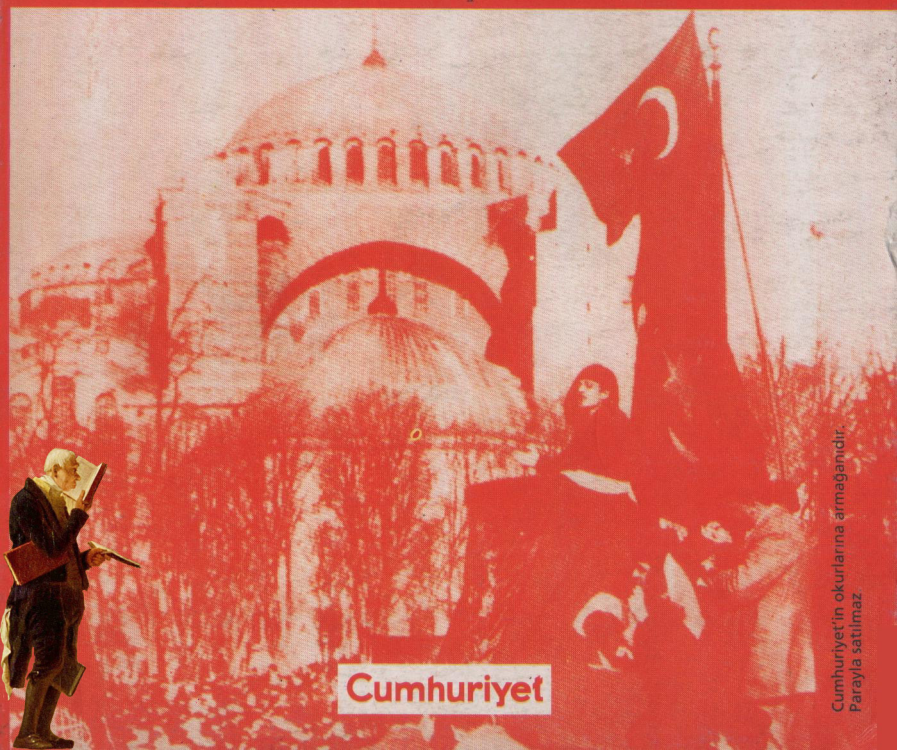

Cumhuriyet

Cumhuriyet'in okurlarına armağandır.
Parayla satılmaz.

Nurer UĞURLU başkanlığında bir kurul tarafından hazırlanmıştır.

Eylül 1998

TÜRKÜN
ATEŞLE
İMTİHANI
I

HALİDE EDİP ADIVAR

Cumhuriyet **GAZETESİNİN**
OKURLARINA ARMAĞANIDIR

Halide Edib Adıvar
1914' lerde

Anlatacaklarım basit şeylerdir. Türk'ün ateşle imtihanı esnasında, o mücadelede yer almış olan Türklerin ve düşmanlarının gençliği gelecekte bunu okudukları zaman, birbirlerinin kanına girdiren düşmanlık perdesini yırtacak, göz göze gelecek, o eski kin ve nefret harabesinin üstünde bir insanlık ve barış dünyası kuracaklardır.

Nasıl Sinekli Bakkal'ı ve hatıratımın birinci cildini önce İngilizce, sonra Türkçe yazdımsa, hatıratımın ikinci cildi olan ve 1918'den 1923 sonralarına kadar İstiklal Savaşı'nı içine alan Türk'ün Ateşle İmtihanı'nı da önce İngilizce, sonra Türkçe yazdım. Bunların hiçbiri tercüme değildir, fakat bazı yerleri biraz kısa, bazı yerleri biraz uzun olmakla beraber, öz itibarıyla aynıdır. Bu hatıralar, İstiklal Savaşı'nı hazırlayan zihniyetin, başka başka yönlerden, lehte ve aleyhte olan bütün fertlerin, en fazla, bir ruh tahlilinden ibarettir. Gerçi başlıca vakaları da içine alınmışsa da, bu hatıralar asıl, bütün bir memleketin, üç yıl sonunda İzmir'e nasıl önüne geçilmez bir sel gibi beraberce aktığını gösterir.

H.E.

KISIM I

İSTANBUL'DA

BAYKUŞ Növbet çalar Efrâsiyâb tâkında, Örümcek perdedardır Kayserin sarayında. Sadi Şirazî

BÖLÜM I

milli mücadeleyi
hazırlayan hadiseler

30 Ekim 1918'den 19 Mayıs 1919'a kadar

Benim o günlerde maddi ve manevi durumum, Mütareke imza edilip ittifak kuvvetlerinin İstanbul'a girişiyle memlekette hasıl olan umumi hislerden başka değildi. Herkes gibi ben de 1914'ten itibaren geçen hadiselerin tesiriyle yorgun, şaşkın ve canımdan bıkkın bir vaziyetteydim. Osmanlı İmparatorluğu çökmüştü. Fakat bu korkunç çöküntü altında ezilenler sadece Birinci Büyük Dünya Savaşı'na Türkiye'yi sokan İttihatçılar değildi. Şurasını da eklemek isterim ki, o savaşa girsek de girmesek de imparatorluğun devam edemeyeceğine, ben o günlerde de inanmıştım. Bununla beraber geleceği görebilen bir siyaset takip edebilseydik, belki o günün ani ve korkunç akıbetine uğramazdık. Herhalde o gün imparatorluğun ölümü apaçık bir hakikatti.

Esasen bir taraftan Türkiye'deki azınlıklar arasında Batı devletlerinin yıllarca devam eden hazırlıkları olduğu kadar, Abdülhamit devrinde başlayan muhtelif ve karşılıklı kıtaller (topluca öldürmeler) ve bilhassa tehcirler (göç ettirmeler) de bu neticeyi bir gün getirecekti.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Rusya "hors de combat" yani savaş sahnesinin dışında kalmıştı. Bundan dolayı İngiltere, Fransa ve belki İtalya, zaferlerinin büyük ga-

nimetine namzettiler. İtalya hissesini, bir dereceye kadar Avusturya'dan almıştı. Ötekiler, Osmanlı İmparatorluğu'nu nüfuz bölgelerine ayırarak, onların üstünde hâkimiyetlerini yürütmek suretiyle hisselerini almak istiyorlardı. Şurası bir hakikattir ki, Türkiye'de müttefiklerin ahlakça üstünlüğüne ve onların insan haklaRI, adalet gibi büyük sözlerine inanmış olanlar dahi, bunları Türkiye'ye tatbik edeceklerinden emin değildiler. O günlerde Wilson'un on dört prensibi şamatayla ilan edilince, bütün dünyada büyük bir tesir yaptı ve Türklerin çoğunlukta oldukları yerlerde, istiklallerine dokunulmayacağı zannı hasıl oldu. Bu görüşlere inanan Türk aydınları müttefiklerin hiç olmazsa iki şeyden sakınacaklarına inanıyorlardı: Bu şeylerden birincisi şuydu: Türkiye'nin doğusunda ve batısında bir Ermenistan kurmaya teşebbüs etmeyecekler. Çünkü Ermeni tehcir ve kıtalinden önce de buralarda Ermeni nüfusu en az %2, en çok da %20'yi geçmemişti. İkincisi, Yunanlılara Ortadoğu'da yer vermeyecekler. Çünkü böyle bir teşebbüsün bu iki millet arasında kanlı bir mücadele açacağı muhakkaktı. Eğer müttefikler bu iki şeyden kaçınmış olsaydılar, bugünün tarihi bambaşka bir şekilde gelişecekti.

Büyük savaşın sonunda Türkiye'deki milli hislerin bilançosu muhtelif bakımlardan yapılabilir:

Ben kendim, bu tarihte bambaşka şeylerle meşguldüm. Evvela, Türkocağı'ndaki yeni idare heyeti üyesi sıfatıyla tüzüğün bazı maddelerini değiştirmeye çalışıyordum (1).

(1) Bilhassa Türkocağı'na, Türk gelenek ve kültürünü benimsemiş olan azınlıkları da almak. Çünkü ocağın ırkçılığa kaymasına engel olmak istiyordum. Üye olarak almaya ocağı ikna edememekle beraber Comitas gibi sanatkârları davet ediyorduk.

Üzerinde en fazla çalıştığımız nokta, birkaç doktorla beraber bir "Köycülük" teşekkülü meydana getirmekti (1).

Mütarekeden birkaç hafta evvel, Talat Paşa kabinesi istifa etti. İzzet Paşa kabinesi Mudros'ta Amiral Galthorpe ile müzakereye girişti. İzzet Paşa ile Rauf Bey (o zaman bahriye nazırı) Türk mümessili olarak 30 Ekim 1918'de mütarekeyi imzaladılar.

Müttefik kuvvetlerinin İstanbul'a girişi ile bir kısım azınlıklar sokaklarda barış içinde yaşamaya alışmış olan Türk vatandaşlarına çok kötü muamele etmeye başladılar. Bu aralık etrafta dolaşan dedikoduların en kuvvetlisi Senegalli askerler hakkındaydı. Ortada dolaşan bir söylentiye göre, sokakta Türk kadınlarını ısırıyorlar, Türk çocuklarını kesip akşam yemeği olarak yiyorlarmış. Tabii, bu bir söylentiden ibaretti. Yalnız şu var ki, Müttefik kuvvetleri, küçük bahanelerle, durmadan Türkleri tevkifediyor, cezalara çarptırıyor ve bazan da Müttefik merkezlerinde fena halde dövüyorlardı. Evler zorla sahiplerinin ellerinden alınıyor, içerdekiler dışarıya atılıyordu. Müttefik tercümanlarının umumiyetle azınlıklardan olması, tabii onlara karşı

(1) Bu fikir üzerinde tesir yapan muhtelif şeyler vardı. Amerika'da Jane Addams'ın kurmuş olduğu Hull House faaliyeti: Edmond Desmoulin'in mektebinin yayınlarını takip eden ve bir küçük hareket haline gelen fikir. Bu fikrin siyasi tarafı yoktu. Bunu yapmak isteyenler yeni bir Türkiye kurmak gayesini güdenlerdi. Çünkü 1908'denberi bütün ilerleme ve inkılap taraftarı olan partiler ve hükümetler, aşağı yukarı sırf üst tabakayla meşgul idiler. Yeni Türkiye kurulabilmek için, çoğunluğu ziraatle meşgul olan köylüleri dikkate almak gerekiyordu. Bunu yapabilmek için, fertler arasında hayatlarını bu işe verecek idealistler lazımdı. Buna en fazla doktorlar taraftardı. İlk seçtiğimiz yer Tavşanlı'dır. Dört doktor küçük sağlık merkezleri açarak işe başladılar. Bunlardan ilk ikisi Hasan Ferit'le Reşit Galip'tir.

çok kötü bir his uyandırıyordu. Bu durum bilhassa sakin yaşamaya alışmış olan İstanbulluları çileden çıkarıyordu. Fesler, kadın peçeleri yırtılıyor ve bütün bunlara karşı şehir halkı çok vakur ve sakin davranıyordu, burada şunu da ilave etmek gerekir ki, Türkler her türlü haksızlığı, hatta fenalığı affedebilirler, fakat onurlarına dokunulduğu zaman mesele bütün bütün değişir.

Türk basını Müttefiklerin sansürü altında olduğu için, bu olaylar gazetelerde pek az yer alıyor ve bu yüzden mübalağalı söylentiler ağızdan ağıza dolaşıyordu.

Kolonel Heathcote Smythe, İngiliz genel karargâhının en kudretli şahsiyetiydi. Bu adam bir gün İstanbul'un hapishanelerini teftişe gitmişti. Bizim o günkü hapishanelerimizin çok feci bir durumda olduğunu kabul etmek lazımdır. Ne var ki buralara azınlıklar kadar Türkler de girerdi. Aynı zamanda buradaki mahpuslar arasında siyasiler yer almazdı. Daha ziyade adam öldürme ve diğer suçlardan oraya gelmişlerdi. Şurası dikkate değer ki, Türkiye'de daima siyasi suçlar idama mahkûm olmakla beraber, adam öldürenlerin çok azı bu cezayı görürler. Kolonel azınlıklara mensup bütün mahpusları o gün hemen serbest bıraktırdı. Bunların arasında kendi ailesinden iki kişiyi öldüren bir Ermeni olduğu gibi, Tokatlıyan'ın önünde Hayri Paşa'nın oğlunu tabanca ile sinsice vuran bir Rum da vardı. Bugünlerde Türklerin hiç biri silah taşımamakla beraber Hıristiyanların hepsine silah verilmişti. İşte bundan dolayı, bilhassa Fatih ve Aksaray gibi büyük bir kısmı yangından harabeye dönmüş yerlerde çok acı vakalar oluyordu.

Bu aralık, harpten sonra her şeye karşı kayıtsız ve yeis içinde görünen Türk gençliğinde bir uyanma olduğuna dikkat ettim. Bu devirde Ocak'ta geçen bir kaç konuşmayı iyi hatırlarım. Bir kaç zabit İtilaf kuvvetlerinin böyle anarşiye elverişli bulunmalarına hayretlerini gösterdiler; bir kaç sivil de bütün askerlerin aleyhinde bulundu. Bir tanesi, bilhassa iyi hatırlarım, Garp (Batı) medeniyeti denilen şeyin o zamana kadar daha insani olduğunu söyledikten sonra Bolşevizme karşı tek tampon olan bizlere bu muamelelerini çok şiddetle tenkit etti ve içlerinde insanlık olmasa bile kafalarında daha ileriyi gören bir zekâ bulunduğuna beyhude (boşuna) inanmış olduğunu söyledi.

Halk arasında dolaşıp herkesi dinlerken, kadınların memleket meselesinde erkeklerden daha hassas oldukları-na inandım. Hepsi birden tehlikeyi anlamıştılar. Çünkü onlar, siyasi sebepleri anlamasalar bile, yurtlarının tehlikeye girmesine karşı derhal isyan ediyorlardı. Beyoğlu tarafındaki yüksek sosyete kadınları, İtilaf kuvvetlerinin bu hareketine karşı halk arasında uyanan öfkeyi İtilaf zabitlerini davet ederek onlara anlatmaya çalışıyorlardı. Danslı partiler veriliyor ve İtilaf ordularının zabitleri elde edilmek isteniyordu. Belki bu zabitlerin üzerinde bir tesir yapmışlardı. Bunun görünürdeki neticesi bir kaç evlenme ile nihayet buldu. Ben kendim bu partilerden daima uzak kaldım. Daha çok, halk arasında dolaşıyordum ve görüyordum ki, çok konuşmamakla beraber, Türk kadınları hislerini kudretle ifade ediyorlardı.

Bu devre ait bu gibi sahnelere, en çok, tramvaylarda

ve vapurlarda şahit olunuyordu. Bunların bazılarını anlat mak isterim. Buradaki azınlık kadınları bilhassa en aşağı sınıfa mensup olanlardı. Bunlar daima ikinci mevki bileti aldıkları halde mutlak birincide otururlardı.

Biz o zaman Bebek'te oturduğumuz için, İstanbul'a inerken çok zaman vapura binerdik. Bir gün, iyi hatırlarım, san esvaplı bir kadın yan kamaraya gelerek kadınlan ite kaka sıkışıp oturdu. Biletçi, biletinin ikinci mevki bileti olduğunu söylediği zaman "Ben İngilizlerle, Fransızların himayesindeyim, hiç bir zaman birinci mevki bileti almam" diye bağınp biletçiye epeyce hakaret etti:

Biletçi gayet sakin bir şekilde: "ikinci mevki kamara da var, sizi oraya göndereyim" dedi. Kadın birden bire azarak, (belki biraz da sinir hastasıydı) biletçinin yüzüne tükürmeğe kalktı, yumruklarını kafasına indirmeğe ve ağza alınmayacak küfürler savurmaya başladı. Ama biletçi onu yine de çıkardı.

On dakika sonra, bir polis ve bir müfettişle içeriye girdi. Kadın bağırıyordu: "Biletçinin beni döğdüğünü söyleyiniz! " Müfettiş bunun doğru olup olmadığını kadınlardan nezaketle sorunca, aralanndan iki üç kişi bir ağızdan: "Biletçiyi o dövdü" dediler..

Müfettiş kadını dışarı çıkardı. Fakat, herkes daha yerine oturmadan kadın tekrar geldi ve Rumca ağza alınmıyacak küfürlere başladı. Aralannda Rumca bilen bir Giritli kadın heyecana geldi. Biraz sonra bütün kadınlar sövüşmeye başladı. Ben, meselenin kötüye varacağını düşünerek dışanya çıktım, müfettişi çağırdım. Bu defa müfettiş kadı-

nı kolundan tuttu, sürükledi. Müfettiş, azınlıklardan olmasına rağmen vazifesini yapmayı biliyordu. Fakat çıkarken kadının tekrar dine imana sövmesinden dolayı, o zamana kadar bir köşede oturan bir ihtiyar kadın birdenbire bayıldı. Çantamdaki kolonya ile başını, bileklerini ovdum, biraz sükûnet buldu, fakat durmadan ağlıyordu: "Oğlum ne der? Fransızların yanında irtibat zabiti. Gayet nazik olduklarını söylüyor. Benim gibi ak saçlı ve beş vakit namazında bir kadın dinine küfür edildiğini duyarsa na yapabilir?".

Ben bundan sonra hep ikinci mevkie, bilhassa denize bakan tarafa gidiyordum. Birinci mevkideki bütün çekişmeleri çok soğukkanla seyretmiş olan ben, güvertedeki vaziyet karşısında da çileden çıkmaya başladım. Burada, umumiyetle, siyah çarşaflı fakat peçeleri kalkık işçi kadınlar otururdu. Bir şey söylemezlerdi. Bana daima aralarında yer verirlerdi. Fakat bu dıştaki sessizliklerine rağmen, Türk milletinin muhtemel âkibetini en çok onların hissetmemiş olduğunu sezdim.

Bu şirket vapurlarında, Bebek'ten gelirken, umumiyetle itilaf kuvvetlerinin Boğaziçi'ndeki donanmalarının önünden geçerdik. Beni bu manzara o kadar sarstı ve belki de bunu yüzümden belli etmiş olacağım ki, yanımdaki, eli işten katılaşmış bir kadın elimi tutup "Bu da geçer" dedi.

İşte bu tesir altında, İstanbul'daki evime taşınmaya karar verdim. Bebek'te oturmamızın başlıca sebeplerinden biri, küçük yaşta olan oğullarımın Robert College'e gitmeleriydi. Fakat, çocuklarımın İstanbul'dan Bebek'e gitmelerini tercih edecek kadar irademi kaybetmiştim.

Burada başka bir olay anlatacağım ki, bu, Türkü şuur altı bir kuvvetle İstiklâl Savaşı'na sevk eden âmillerden biridir. Bu defa, İstanbul semtinde, Eminönü'nden son tramvaya binerek ablamın evine gidecektim. Biletçi galiba azınlıklardandı. Sıraya bakmadan içeriye azınlıkları alıyor, Türk kadınlarını itiyordu. Vakit çok geçti. Sokak fenerinin altında duran ihtiyar kadınların yüzlerinde, bana acı gelen bir şey vardı. Ben tramvaydaydım. Kapıya giderek bir ihtiyar kadını içeriye çektim ve yerimi ona vermek istedim. Biletçi buna o kadar kızdı ki, bilet kutusuyla beni itti ve sövmeye başladı. Ben daha ağzımı açmaya vakit bulmadan, erkeklerin oturduğu taraftan, perde açıldı ve kudretli bir ses öfkeyle bağırdı: "O kadına küfür etmeyi bırak, yoksa vuracağım." Döndüm, baktım. Uzun boylu, şişman, orta yaşlı bir Türk subayı idi. Eli pantalonunun cebindeydi. Orada da tabanca var mıydı, yok muydu bilmiyorum. Fakat, bu, kısa burunlu, büyük gözlü adamın yüzünü hiç unutmadım. Biletçi o kadar korkmuştu ki, polis çağırmaya bile cesaret edemedi. Tramvay İstanbul'un sessiz ve karanlık sokaklarından sükûnetle geçti. Acaba kimdi? Bu yeis ve felaket arasında, hiç bilmediği bir kadını korumak için, kendini tehlikeye atan bu adama karşı içimde ebedi bir minnet uyandı. Türbe'de tramvaydan indiğim zaman dizlerim titriyordu.

Galiplerin dar görüşü ve siyasetleri neticesinde hasıl olan iç durumumuza karşı hepimizin isyanı, aklı başında ve durumu anlayan bir Batılı ile konuştuğumuz zaman biraz değişirdi. Adalet duyguları olmasa, yalnız sağduyuları

olsa, hareketlerini muhakkak değiştirirler diyorduk. Ben kendim, ırk ve din ayrılığına bakmadan bu şamatalı politika dünyasında daima insanların birliğine inanıyordum. Bu sebepten Batılılar arasında bizim gibi düşünen birisini görünce, içimde bir ümit uyanıyor, fakat çok sürmeden, sönüp gidiyordu. Bunların arasında, ilk gördüğüm ve adını hatırlıyamadığım bir İngiliz miralayı vardı ki, onu Kız Koleji'nde, tarih hocası olan doktor Miller adlı kadınla çay içerken görmüştüm. Makedonya'da savaşmıştı ve Türk köylüsüne karşı büyük bir sevgi besliyordu. Düşüncesinde de hareketinde de bir Türk'ten farklı değildi. Geçici bir sükûn veren bir diğer Batılı de Mister Philip Browne'dı. Türkiye'ye mütarekeden sonra, Amerikan mümessili olarak gelmişti. Hatıratımın birinci cildinde, ben talebeyken bu adamın Robert College'de hoca olduğundan bahsetmiştim. Kendisi aynı zamanda Başkan Wilson'ın on dört maddelik prensiplerine iman etmişlerdendi. Türk olan her şeyi seviyordu. Dünyadaki zihniyetin yirmi milyon halka karşı aldığı vaziyete muhalifti, Mister Philip Browne 1908'den evvel Damat Ferit Paşa'nın dostuymuş, 1918 Aralık ayında paşayı görerek Türk milleti namına vaziyet almasını tavsiye etmiş. Abdülhamit devrinde liberal ve demokrat olan Ferit Paşa, şimdi tekrar Sultan Vahdetttin'in şahsında bir mutlakiyet kurmaya çalışıyordu.

İleri görüşün en büyük emaresini bu devirde Dr. Gates, bir yazıyla ifade ediyordu. Kendisi çok eteşli bir Hıristiyandı ve Ermenilerin can dostuydu. Durumu tetkik için Adana'ya ve civarına giderek dolaştı. Döndüğü zaman, Er-

menistan'ın bu kadar küçük bir azınlıkla Türkiye'nin güneyinde kurulamayacağını açıkça belirtti. Tabii, buna karşı Ermeni basını çok şiddetli bir dil kullandı. Ne yazık ki, Dr. Gates sözlerini Paris'te hazırlanan barış konferansında dinletemedi.

Türkiye'yi aralarında paylaşmayı düşünen Batı politikacıları memleketimizin iç durumundan çok cesaret alıyorlardı. Hiç bir zaman Türkiye bu kadar parçalanmaya ve yok olmaya elverişli görünmemişti. Padişah kendine kuvvet verebilecek herhangi bir yabancı devletle birleşmek istiyor, bilhassa İngilizlerin himayesine taraftar oluyordu. Tarihimizde, aptal, sarhoş ve kötü padişahlara tesadüf edilmemiş değildir. Fakat Osmanlı hanedanından hiç biri sırf kendi kudreti ve rahatı için memlekette bir yabancı egemenliği istemiş değildir. Bununla beraber, galip devletlerden biriyle işbirliği yaparak memleketi kurtarmak fikrinde olan vatanseverler de vardı. Bilhassa İttihat ve Terakki'nin muhalifi olan İtilaf Partisi arasında aklı başında olduğu muhakkak insanlar vardır. Bu devrede padişah, Meclis'i kapatmayı düşünüyordu. Mustafa Kemal Paşa'yı elde ederek parlamentoyu kapatmak ve ardından bir mutlakiyet kurmak istiyordu.

İzzet Paşa Kabinesi düşüp de Tevfik Paşa kabinesi iktidara gelince, Meclis'i kapatmak meselesi kuvvetle canlandı. Meclis'in çoğunluğu bu devrede İttihatçı idi ve harbe girdikleri için umumi efkâr onlaRIn aleyhineydi. Şurası gariptir ki, Millet Meclisi olan bir memlekette o meclis ne kadar yanlış hareket ederse etsin, halk yine onu meclissiz

hükümete tercih eder. İşte bundan dolayıdır ki, İtilafçılarla İttihatçılar da halkın gözünden düşmüşlerdi.

Tevfik Paşa Meclis'i kapattı. O devirde Mustafa Kemal Paşa'yı sevmeyenler padişahın bu hareketini Mustafa Kemal Paşa'dan cesaret alarak yaptığını ileri sürdüler. 1926 Nisan'ında Mustafa Kemal Paşa'nın Milliyet'te yayımladığı hatıralarından bazı parçaların mealini almak doğru olur:

Kendisi orada, Fındıklı'ya (Millet Meclisi binasına) ilk defa gittiğini ve mebuslarla konuştuğunu anlatır ve Tevfik Paşa'nın kabinesine güvenoyu vermemelerini tavsiye ettiğini söyler. Buna rağmen Tevfik Paşa, padişahla konuşmuştur. Bu uzun mülakattan bahsederken, Mustafa Kemal Paşa, padişahın ordudaki zabit ve kumandanların kendisine karşı olup olmadıklarını sorduğunu söyler.

İstanbul'a birkaç gün önce dönmüş olan Mustafa Kemal Paşa böyle bir aleyhtarlığa sebep olmadığını söylemişse de, padişah, böyle bir şeyin gelecekte de olup olmayacağını sormuş. Mustafa Kemal Paşa buna ne cevap verdiğini söylemiyor. Fakat anlaşılan, padişahın ifade etmemekle beraber, gelecekte, Mustafa Kemal Paşa'nın orduyu kendi aleyhine çevirmemesini sağladığı hissi uyanıyor. Bu mülakat (konuşma) bir saat sürmüş.

Bu tarihi cuma günü, Mustafa Kemal Paşa ile konuşurken padişah, hekimi Reşat Paşa'yı Rauf Bey'e göndererek onunla da konuşmak istediğini söylemiş. Rauf Bey o zaman bahriye nazırı değildi. "Benim vaziyetim mesul bir adam vaziyeti değil. Ben alelade bir vatandaşım, zatı haşmetlerine söyleyecek hiçbir şeyim yoktur. Fakat beni bir su-

bay sıfatı ile görmek isterlerse, emrederler" demiş ve gitmemiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın bu mülakatından iki gün sonra Meclis kapatılmış ve Mustafa Kemal Paşa da padişaha ordunun bu hareketi tasvip edeceğini söylediği hakkında rivayetlerin döndüğünü işitmiştir.

Aynı zamanda milli bir hareket, memleketlerinde bir Ermenistan kurulması ihtimaline karşı şarkta şiddetli surette uyanmıştı. Kâzım Karabekir Paşa, o zaman memleketimizde tek hatırı sayılabilir Türk ordusunun başında bulunuyordu. Kendisi, aynı zamanda İtilaf kuvvetlerinin Şarki Anadolu'da bir Ermenistan kurmaları ihtimaline karşı halkı silahlandırıyordu. O tarihte, İzmir'de henüz Yunan ordusu yoktu. Fakat Şark'taki kuvvetli hareket padişahı korkutmuş, Mustafa Kemal Paşa'yı Kâzım Karabekir Paşa'nın bu tehlikeli isteğini önlemek için oraya göndermişti. Mustafa Kemal Paşa şark kuvvetlerimizin umumi müfettişi olarak 1919 Nisan'ında doğuya gönderildi.

Benim ve herkesin Mustafa Kemal Paşa hakkındaki fikrimiz bu devrede şöyle ifade edilebilir: Çanakkale'de Anafartalar kahramanı; padişahın yaveri ve harikulade bir zekâ ve ihtirası olan bir insan diye tanınıyordu. Ben kendisini birkaç defa Babıâli'de görmüştüm. Şahsiyeti ve iradesi inkâr edilemeyecek bir görünüşü vardı. Doğu Anadolu'ya oradaki kuvvetleri yatıştırmaya gönderdiklerini işittiğim zaman ihtirası hakkındaki fikirlere hiç inanmadım. Türk'ün istiklalini koruyacak bir vaziyet aldıktan sonra, Türk milletinin kendisine en büyük mevkii vereceğini tabii görüyordum.

Bütün dünyada kuvvetli bir tesir yapan ve yenilmiş milletlere biraz ümit veren Wilson prensipleri bizde de büyük bir tesir yaptı ve İstanbul'dan Wilson Prensipleri Cemiyeti tanınmış yazarlar ve avukatlar tarafından kuruldu. Galiplerin yenilen milletlere hiçbir taviz vermeyecekleri hissediliyordu. Taksim faciasına uğrayan Türkiye, tabii olarak dikkatini Wilson gibi hiçbir ülkeye göz dikmeyen adamın tarafına çevirdi. Gazete mümessilleri Vakit matbaasında toplanarak, Paris'te bulunan Wilson'a bir muhtıra göndermeye karar verdiler. Bu muhtıranın esası Amerika'nın, Türkiye'ye evvela muayyen bir zaman için barış temin etmesi, yani taarruzdan korunmasını sağlaması, aynı zamanda Türkiye'ye mütehassıslar göndererek yeni bir rejim kurması ve iç kalkınmayı sağlamasından ibaretti. Cemiyet 1918 yılı Kasım ayında kuruldu, iki ay içinde de ortadan kalktı. Çünkü Doğu Anadolu ta başlangıçtan beri bunun aleyhindeydi.

Erzurum'da 1919'da Ruslar'ın Ermeni generali Antranik halkı göçe zorlayan kıtaller (toplu öldürmeler) yaptırmıştı. Amerika'nın sadece bizim Ermenilere karşı daha önceden (ta Abdülhamit zamanından beri) yapmış olduğumuz kıtal ve tehcirlerden dolayı tamamen Ermeni taraftan olduğu görülüyordu. Bundan dolayı Doğu Anadolu Amerika'yı tehlikeli görüyordu. Halkın Amerika'ya karşı bu devirdeki hislerini Erzurum Kongresi'ndeki bir hadise ifade eder. Burada Mustafa Kemal Paşa Türk toprakları üzerinde gözü olmayan büyük bir devletin bize iktisadi teknik ve siyasi yardım etmesi lüzumundan söz etmişti. O zaman İngil-

tere, Fransa, hatta İtalya da Türk topraklarını işgal etmiş bulunduklarından, bu teklifin Amerika'yı kastettiği hissediliyordu. Erzurum Kongresi'nde Doğu Anadolu'yu temsil edenlerden biri ayağa kalkarak, Mustafa Kemal Paşa'nın hangi devleti kastettiğini sormuştu. Siyasi meselelerde çok hassas olan Mustafa Kemal Paşa, Doğu Anadolu'nun Amerika'ya karşı hislerini sezdiği için hangi devleti kastettiğini söylememişti.

Bütün bu karışık meseleler arasında bir de yetimhanelerdeki Türk çocukları meselesi vardı. Bu feci bir vaziyet almaktaydı. Vaktiyle öldürülen Ermenilerin çocukları bazı Türk yetimevlerine götürülmüş, Müslüman ve Türk olarak kaydedilmişlerdi. Bunun bir misalini hatıralarımın birinci cildinde Ayintura yetimevinde geçen bir hadise münasebetiyle anlatmıştım. Şimdi de Ermeniler aynı şeyi yapıyor, ana babaları öldürülen yahut göçe zorlanan Türk çocuklarını toplayarak Ermeni yetimevlerinde Ermeni çocuğu olarak kaydediyorlardı. Bunlardan birincisi Ermeni kilisesinin Kumkapı'da topladığı Türk çocuklarının bulunduğu yerdir. Bu durum karşısında Amerikalılar da Bebek'te Near East Relief Center (Yakındoğu'ya yardım merkezi) adı altında bir müessese kurmuşlardı. Orada hangi çocukların Türk ve Müslüman, hangilerinin Ermeni olduğunu ayırt edeceklerdi. Çocuklara iyi muamele edilmesine rağmen birçok Türk çocuğu Ermeni olarak kaydedilmişti. Bu Bebek'teki müesseseyi tetkike Nakiye Hanım bizim tarafımızdan memur edilmişti. Fakat o da Türk çocuklarının kayıtları harp esnasında yanmış yahut kaybolmuş olduğundan bir şey yapmaya muvaffak olamayarak bu işten çekildi.

BÖLÜM II

İzmir'in işgali
ve iç kargaşalık

15 Mayıs 1919'dan 16 Mart 1920'ye kadar

15 Mayıs 1919 faciasından sonra Milli Mücadele'nin nasıl hazırlandığını kısaca anlatmak faydalı olur.

İstanbul'da, bütün memleketten gelen saiklerle bir hayli cemiyet kurulmuştu. Başlangıçta bunlar, ihtilalci değildiler. Doğudaki cemiyetler arasında Karadeniz ve Erzurum en canlı görünüyordu. Çünkü limanı, Trabzon olmak şartıyla o bölgede bir Ermenistan kurulması düşünülüyordu. Yakın olan barış konferansında bu mesele görüşülecekti. Yalnız şu var ki, bu Karadeniz bölgesi coğrafya bakımından ve aynı zamanda halkının ihtilalci ruhundan dolayı orada bir Ermenistan kurulması için yeni bir işgal ordusunun gelmesi gerekti.

Kilikya Fransızlar tarafından işgal edilmiş ve Fransızların Ermenilerden bir asker kuvveti toplamalan büyük bir kızgınlık yaratmış ve aynı zamanda kanlı olaylara yol açmıştı.

Antalya'yı İtalyanlar işgal etmişlerdi. Yabancı bir işgal kuvveti olmalanndan dolayı hoş görünmemekle beraber, İtalyanlann halkımıza karşı davranışları en medenisiydi.

Trakya ve Mezopotamya'da da Türkler bazı cemiyet-

ler kurmuşlardı. Evvela, İzmir'de Nureddin Paşa, şayet orası işgal edilirse mukavemet etmeye karar vermişti. Nureddin Paşa'nın oradan alınması büyük bir endişe uyandırdı. 1920 yılı olayları için hazırlanan bir hayli siyasi birlikler kuruldu.

İstanbul'da, Hürriyet ve İtilaf parçalanıyordu. Bunlar birkaç partiye ayrılmışlardı. Bu yeni partiler İstanbul'da mütevazı bir evde toplanarak Esat Paşa'nın himayesinde bir milli kongre meydana getirdiler. Bunların faaliyetini "Toplandılar, oturdular, konuştular ve dağıldılar" vecizesiyle ifade edebiliriz.

O günlerde Türklerin görüşünü harice bildirmek çok güçtü. Burada Amerikan muhabirlerinin ve bazı şahsiyetlerinin doğru düşüncelerine çok şey borçluyuz. Bunlar sayesinde Batı'da Türklere karşı verilen peşin hükümlere rağmen bizim görüşümüz Batı'ya sızmaya başladı.

Karakol adını taşıyan bir gizli birlik en önemlisi ve en iyi netice verenidir. Bunun reisi Kara Vasıf Bey'di. Ufak tefek, esmer ve sağır olan bu adam çok büyük hizmetler görmüştür. Bir çocuk kadar saf gözleri ve konuşması onun manevi ve insani vasıflarını derhal açığa vururdu. 1908'den itibaren bir hayli ihtilalci Türk liderleri tanımıştım ve yıllarca Milli Mücadele'nin en nazik devirlerini yaşamıştım. Fakat hiçbir zaman Vasıf Bey kadar prensiplerine sadık insana rastlamamıştım. Şahsi şöhret onu hiç bir prensibinden ayıramazdı. Derdi ki: "Milletimizi kurtarabilecek olan şey kolaylıkla elde edilecek bir başarı değildir; ancak manevi kudretimiz, hürriyet aşkımız, hak ve adalete inancımız bi-

zi kurtarabilir." Gerçi bu adamın adı en az bugün geçerse de, bence gelecek Türkiye'sinin en gerçek bir yurtsever örneğidir. Onun istediği hür bir iç idare kurmak ve hiç bir yabancı kuvvete dayanmamaktı.

Karakol ile münasebetim hayli drama benziyen bir toplantıda olmuştur. Benim oraya gitmemi, tabii çok dikkatli ve gizli bir şekilde, temin etmişlerdi. Gider gitmez karşı karşıya geldiğim ilk sima Kaymakam Kemal Bey, (Kemalettin Sami Paşa) oldu. Bu adam Suriye'de mekteplere ve yetim evlerine çok yardım etmişti. Hemen, karşı karşıya oturduk, bir kâğıt üzerine milli maksadımızı tespite çalıştık. Tabii, o, memleketin coğrafi durumunu çok iyi biliyordu. Çoğu zabit olan bir hayli genç, Türklerin şüphe götürmez çoğunlukta oldukları yerlere gideceklerdi. Bu, Türkiye'yi paylaşmaya hazırlanan İtilaf kuvvetlerinin planlarına karşı halkı uyandırmak ve hazırlamak için yapılmıştı.

Kara Vasıf Bey, bu teşekkülün ruhu, Kemalettin Sami ise, eli kolu ve idare cihazının başıydı. O, istila kuvvetleriyle yakından temasta ve aynı zamanda el altından Anadolu'ya silah kaçırtmak yollarını temin etmekteydi. Hatta, İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin depolarındaki bir hayli silahı, kapıcılar, gemiciler ve orada çalışan başka kimseler vasıtasıyla elde edip Anadolu'ya göndertirdi. Bunların arasında 320 makineli tüfek, 1500 tüfek, bir top, 200 sandık mermi, 10.000 üniforma vesaire Anadolu'ya kaçırılmıştı. Kemalettin Sami, İstanbul'da onuncu fırka kumandanı olduğu zaman, bütün gün vazifesini gördükten sonra, geceleri de ihtilali hazırlardı. Gece yarısından sonra, Üsküdar

tarafına geçerek muhtelif birliklerle temasa geçer, hazırlanırdı, ve ekseriya gece saat ikiden sonra (1) bize gelir ve derdi ki: "Dr. Adnan, o kadar yorgunum ki, yatsam vücudum kendini yataktan yere atıyor."

Yazılarım, konuşmalarım, muhtelif şahıs ve gruplarla temaslarım beni o kadar işgal ediyordu ki, mütemadiyen değişen hükümetlerle hiç ilgilenmiyordum. Tek bildiğim şey, bu hükümetlerin tarafsız yahut da maksadımıza taraftar olup olmadıklarıydı. Tabii, Hürriyet ve İtilaf iktidarda olduğu zaman benim vazifem güçleşiyordu.

16 Mayıs 1919 sabahında kolejdeki hocam Miss Dodd, bana telefon etti:

" Sen misin Halide? Bu İzmir meselesine çok canım sıkıldı."

"İzmir mi? Ne oldu İzmir'e?".

"Yunanlılar işgal ettiler."

"Ya!..." Bunu der demez telefonu kapattım. Bu olayın teferruatını yine telefonla muhtelif dostlar bana bildirdiler. İzmir'i Yunan ordusu İtilaf kuvvetlerinin donanmaları himayesinde 15 Mayıs'ta işgal etmişti. Vali İzzet Bey de dahil, memurları Kordonboyu'na sürükleyerek "Zito Venizelos!" diye bağırmaya mecbur etmişler. Buna boyun eğmeyenleri Kordon'da saatlerce yürüterek üstlerini başlarını

(1) 1925'te İstanbul'da hırsızlık suçundan Kız Ali adında biri tevkif edilerek mahkemeye verilmişti. Bunun İngilizlerin merkezine bağlı olduğu söylenirdi. Mahkemede hâkim bunun doğru olup olmadığını kendisine sorduğu zaman: "Benim tek vazifem Dr. Adnan'ın evini gözetlemekten ibaretti" demişti. Bu gözetleme geceyarısından sonraya kadar devam ettiği için, bize gelenler mutlaka sabaha karşı gelmek zorunda idiler.

parçalamışlardı. Bir hayli kanlı vakalar da olmuştu. Bu vak'alar esnasında şehit olanların sayısı hayli yüksektir. Hatta, askerler ve bazı kumandanlar da buna dahildir. Fakat, işin hayret edilecek tarafı, bunun itilaf donanmasının gözü önünde yapılması idi. İşte Mister Lloyd George'un, Türkleri medenileştireceğiz diye gönderdiği ordu ne yazık ki, medenileştirmek hareketine böyle başlamıştır. Türk efkârını çığırından çıkaran işte bu ilk İzmir hadisesidir. (1)

Ben, İzmir'in işgalinden sonra, hemen hemen bu mesele hakkında bir kimse ile konuşmamıştım. Fakat İstiklal Mücadelesi hissi bende bir çeşit mukaddes cinnet halini almıştı. Artık şahıs olarak yaşamıyordum. Bu milli mukaddes cinnetin bir parçasından ibarettim. 1922'de İzmir'i aldığımız güne kadar benim için hayatta başka hiçbir şeyin ehemmiyeti kalmamıştı.

İzmir'in işgalinden iki gün sonra, Üsküdar'da Kız Koleji'nde, daha önce vermiş olduğum sözü yerine getirerek, konuşacaktım. Kolejde her milletin mümessili konuşacaktı. Tabii, konu sadece eğitime ait idi.

Konferans salonu hınca hınç doluydu. Bütün mümessiller muazzam tezahürat arasında konuştular. Fransız ve İngiliz zabitlerinin üniformalı pırıl pınldı ve yüzleri galibiyet sevinciyle mağrur görünüyordu. Hıristiyan azınlık ta-

(1) "Türkün Ateşle İmtihanı"nı bundan yirmi küsur yıl önce İngiltere'de yazarken fecaatlerin muhtelif parçaları üzerinde daha fazla durmuştum. Türkçesinde gerek bizim gerek onların tarafından yapılan bu gibi hadiseleri kısa kesmeyi doğru buluyorum. Çünkü, Yakındoğu'da barış ve selametin Türk ve Yunan dostluğuna bağlı olduğuna inanıyorum. Nitekim, Mustafa Kemal Paşa da buna kanaat getirmişti.

lebe, tabii, çok memnundu. Nihayet, siyahlar giyinmiş bir küçük insan sahanlığa çıkan merdivenlere yavaş yavaş tırmanırken, herkes ona bakıyordu. O, bendim.

Söyleyeceklerimi hazırlamış değildim. Ancak, bu merdivenlerden çıkarken düşünmeye çalışıyordum. Çıkar çıkmaz, azınlıkla olan Türk talebesinin gözlerinin bana endişe ile çevrildiğini hissettim. Bu gözlerin her biri bana birer mesaj yolluyor, adeta o anda beni memleketten ayırmıyordu. Evet, karalara bürünmüş Türkiye! Yüzü sapsarı, omuzları çökmüş, gözleri elem içinde. Fakat, o, galiplerin kuvvet ve sevincinden daha kudretliydi. Çünkü, zulme uğramış milletinin haklarına iman etmişti. O gün o Halide o merdivenleri çıkarken, sonunun bir sahanlık değil, bir idam sehpası olmasını ve bu suretle inandığı mukaddes maksat uğrunda ölmeyi istiyordu.

İzmir'den hiç bahsetmedim. Tahsilin, insanları benzerlerine karşı insanca bir duygu ve davranışa göre yoğurmadığı takdirde beyhude olduğunu söyledim. Konuşurken kafamın içinden İzmir'in işgali ve eski Romalıların insanları parçalatan eğlenceleri geçiyordu. Kafamın içindeki bu hayal beni o kadar sarmıştı ki, alkışları bile duymadım. Sadece hatırladığım, uzun boylu, geniş omuzlu İngiliz üniformalı bir adamın karşımda durup benimle konuşmasıydı. Bu adam İngiltere'nin Yakınşark'taki alakasızlığından bahsettikten sonra dedi ki: "We have bitten off more than we can chew already (1)"

(1) Çiğniyebileceğimizden fazla bir lokma attık ağzımıza.

Bu General Long idi. Yüzündeki o mert ifade kendisine bir şey söylememe mani oldu. Fakat içimden diyordum ki: "Türkiye sahiden çiğnenemeyecek kadar büyük lokmadır. İngiltere, lokmanın kenarlarını Yunanistan'a çiğnetmek istiyor."

Ertesi gün, Türk Ocağı'ndan telefon ettiler. Bir ses: "İzmir kıtalini protesto etmek üzere, hemen gel! Bu maksatla bir miting hazırlıyoruz. Bütün talebe birlikleri buna dahildir." Ocağın reisi o zaman Ferit Bey'di.

Ocakta bütün gençler heyecan içindeydiler. Bir tanesi: "Cebimde otuz lira olsa hemen İzmir dağlarına çıkacağım." dedi. O günlerde dağa çıkmak isteği hepimizin içinde vardı. Bundan hemen sonra, ne padişahın zavallı siyaseti, ne de İtilaf orduları bir sürü genci İzmir'e gitmekten men edebilirdi.

Bu toplantının ilk maksadı bir protestodan ibaretti. Fakat, Ferit Bey, zatı şahaneye bir heyet gönderilerek, milli unsurlardan müteşekkil bir kabinenin kurulmasını istemelerini teklif ediyordu. Ferit Bey, kendisini, o zaman Dahiliye Nazın olan merhum Ali Kemal çağırttığı için mitingden evvel gitti. Buradaki konuşmayı kimin yapması gerektiği meselesinde herkeste bir tereddüt hasıl oldu. Sinirlilik son dereceyi bulmuştu.

Ben konuşurum dediğim zaman, herkes çok sevindi ve ilk miting yerinin Fatih olmasına karar verildi. Bu, İtilaf hava kuvvetlerinin mütemadiyen herhangi toplantı üzerinde uçtuğu günlere tesadüf eder. Gerçi, ben 1908'den sonra bir hayli kapalı salonlarda konuşmuş isem de, hiç bir zaman

açıkta konuşmuş değildim. Çünkü 1908'deki sokak kalabalıklarının acaip konuşmaları bana biraz fena tesir etmişti. Bununla beraber ruh haletim beni o gün düşünmekten men etti.

Halk, Fatih Belediyesi'nin önünde toplanmıştı. Balkondan konuşulacaktı. Sesimi kalabalığın hepsine işittirmek mümkün olabilecek mi diye düşünürken dramatik bir olay bana bu endişemi unutturdu. Binanın üzerinde Ay-Yıldızlı kırmızı bayraklar rüzgârda sallanırken, onun altında da, yani balkonun demir parmaklığından aşağıya doğru bir siyah örtü sarkıtılmıştı.

Demir parmaklığın siyah örtüsü üzerinde bir insan denizi ile karşı karşıya gibiydim. Kalabalığın ortasında askerler ve zabitler vardı. Onların etrafında çoğu genç olmak üzere, siyah çarşaflı kadınlar vardı. Hepsi nutku bekliyordu. Aynı zaman da beyaz sarıklılar, kırmızı fesliler, birkaç tane de şapkalı vardı. Fakat insan, kalabalığın karşısında, ne olduğunun farkına bile varmıyor. Çünkü parlayan gözler, söyleyeceğini insana ilham ediyordu. Hepimizimin içinde haklarımıza ve kudretimize iman etmek gayesi vardı. İlk cümlem: "Gece en karanlık ve ebedi göründüğü zaman gün ışığı en yakındır" oldu. Konuşurken, sesim ta karşımdaki Uçak Şehitleri Anıtı'na çarpıp geri geliyordu. Garip bir tesadüf olarak, işte bu Şehitler Anıtı sesimi bu kalabalığa duyuruyordu.

Ben ne söyledimse hepsini bu gözlerden ilham alarak söyledim. O kadar birbirimize dalmıştık ki, aşağılara inen iki İngiliz uçağının farkına bile varmadık. Uçaklardan bir

tanesi kalabalığın sağ tarafına dokunacak kadar indi. Beyaz sakallı bir adamın "Allah, Allah" diye üstünü başını yırttığı görülüyordu. Kalabalık sağa sola ayrılmaya başlarken, orta yerdeki kadınlar mıhlanmış gibi duruyorlardı. Kuvvetli bir asker sesi, kumanda veriyormuş gibi, kalabalık içinden yükseldi: "Gene konuş!"

Esasen ben susmuş değildim. Adeta, korkmuş bir çocuğun elini tutarak ona tehlikeyi unutturmak için konuşan bir insan gibiydim. Biraz sonra, dağılmış olan kalabalık yerlerine döndü.

Darülfünun'un hukuk müderrisi Selahattin Bey, mitingin özetini yaptı ve halkın padişaha giderek milletini tutmasını talep etmemizi istedi. Mitingi hazırlayanlar padişaha gidecek kimseleri seçmek üzere Bayezit'e, Darülfünun'a döndüler. Ben iki talebeyle beraber Zatı şahaneye gitmeye memur edilmiştim.

Yıldız'a çıkan yokuşun nihayetindeki saraya geldiğimiz zaman lambalar yanmıştı. Buralarda çocukken ne kadar dolaşmış ve oynamıştım. Sarayda, siyahlar giyinmiş bir kâtip bizi kabul salonuna götürdü. Çocuklara ve bana şüphe ile bakıyordu. Kendi kendime, acaba padişah tıpkı Louis XIV gibi halktan gelen herhangi bir şeye karşı sinirleniyor muydu diye sordum. Herhalde mitingin haberleri saraya gelmiş olacaktı ve tabii kudretini irsi ve ilahi zanneden bir hükümdar buna sinirlenebilirdi.

Birisi bahriyeli olmak üzere iki tane yaver, bizi büyük bir samimiyet ile kabul ettiler. Galiba onların kalbi bizden yanaydı.

Padişahın birinci mabeyincisi Yaver Paşa güya özür diler gibi ellerini oğuşturarak yanımıza geldi. Bilhassa genç talebelerden çekinir görünüyordu. Yaver Paşa huzuru şahaneye bir kaç defa girip çıktı. Nihayet büyük bir esefle padişahın hasta olduğunu, bundan dolayı bizi kabul edemeyeceğini fakat evlatlarının arzularını dikkate alacağını söyledi. Yaver Paşa, kendi adına da gayet nazik sözler ilave etti. Fakat talebe, bizi halk gönderdi, mutlaka kabul edilmek isteriz diye birkaç defa ısrar etti. Bu, Yaver Paşa'yı tabii çok üzüyordu. Ona, padişaha emir verir gibi haber gönderen bir gençlik çok kötü bir tesir yapmıştı. Ben sadece, halkın arzusunu söyledikten sonra, hep birlikte saraydan ayrıldık. Yıldız yokuşunu inerken, bu yerlerin Abdulhamit zamanına nispeten ne kadar boşalmış ve toz toprak içinde olduğunu gördüm. İçimde Osmanlı hanedanının son günlerini yaşadıkları hissi hasıl oldu.

Bunu takip eden cuma günü, Haydarpaşa Tıp Fakültesi talebesi ve Kadıköylüler orada da konuşmamı benden istediler. Fırtınalı ve yağmurlu bir gündü. Fakat bu, halkın orada toplanmasına mani olamadı. Ben gene Belediye binasının balkonundan konuştum. Önümde bir şemsiye denizi çalkalanıyordu. Arada bir, suların arkasından bazı yüzler de görebiliyordum. Onların arkasından beyaz köpüklü dalgalar mütemadiyen akıp gidiyor, ve ta uzaklarda ufuklarda mavilik görünüyordu. Fakat yağmur devam etti ve halk üç saate yakın, oradan ayrılmadı.

Bu miting de Fatih mitinginin hemen tekrarından ibaretti. Bu aylar benim için daima açıkta konuşmakla geçti.

Fakat o ayın daha sonraki cuma günü Sultanahmet mitingi oldu.

Bu, 6 Haziran 1919'a rastlar. Sultanahmet meydanına Fuat Paşa türbesi sokağından girdim. Yanımda kaç kişi vardı, beni kim götürüyordu, bilemiyorum. Kalbim o kadar atıyordu ki, yürürken sallanıyordum. Fakat meydanın başına gelip de kalabalığı görünce bana sükûnet geldi. Sultanahmet Camii'nin minareleri mavi boşluğa yükselen ilahi bir sanatkârın elinden çıkmış beyaz neyler gibiydi. Minarelerin dar şerefelerinden siyah bayraklar havada dalgalanıyordu. Camiin önünde, yerde, yüksek bir kürsü vardı. O da siyah bir örtüyle kaplıydı. Kürsünün önünde Wilson'un on ikinci prensibini temsil eden bir yazı vardı (1). Sade meydan değil, ta Ayasofya'ya kadar insan doluydu. Halk o kadar sıkışmıştı ki, hareket edemeyecek bir halde idi. Askerler kalabalığın iki yüz bin kişi olduğunu söylüyorlardı.

Bu kımıldanamayacak kadar sıkı olan kalabalıktan başka, camiin demir parmaklıkları, damlar, cami kubbeleri dahi insanla doluydu. Nasıl o kürsüye yaklaşabildim, farkında değildim. İki yanımda, iki önümde dört süngülü asker, bana yol açıyordu. Bunların gösterdiği bir kardeş sevgi ve itinasını ömrüm oldukça unutmıyacağım. Acaba, bunlardan beni oraya götürmeleri istenmiş miydi? Yoksa, kendi kendilerine mi gelmişlerdi, bilmiyorum. Kürsünün önüne gel-

(1)12. madde: Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk unsurunun hakimiyeti temin edilmeli, fakat onların idaresinde olan azınlıkların da her nevi inkişafları emniyet altında olmalıdır. Çanakkale bütün milletlerin gemilerine ve ticaretlerine milletlerarası teminatla açık bulundurulacaktır.

diğim zaman hayatımın en önemli dakikalarından birini yaşadığımı hissettim. Vücudumun her zerresi elektriklenmiş gibiydi. Bu hal herhangi başka bir zamanda beni derhal öldürebilecek kudretteydi. Fakat o an benim için unutulmaz bir tecrübedir, çünkü hiç sesi çıkmıyan bu iki yüz bin kişinin ıstırabını bana aşılamıştı.

İnanıyorum ki, Sultanahmet'teki Halide her günkü Halide değildi. Bazan en mütevazı ve tanınmamış bir insanın büyük bir milletin büyük idealini temsil edebileceğine inanıyordum. O günkü Halide'nin kalbi bütün Türk kalplerinden gelen hisle atıyor ve Halide'ye gelecek yılların faciasını duyuruyordu.

Minarelerden gelen seslere kalabalık arasındaki yüzlerce ulemâ Müslümanlığın bir nakaratı olan "Allahu Ekber, Lâilâhe İllallah, Vallahu Ekber, Allahu Ekber Velilhamd" ile bu seslere katılıyordu. Halide bu harikulade teraneyi dinlerken kendi kendine şunları söylüyordu:

"İnsanların kardeşliğini ve barışını ifade eden İslamiyet ebedidir. Batıl inançlar ve dar görüşler İslamiyet değil. Allah'tan gelir gerçek İslamiyet. Ben bugün onun en yüksek noktasını ifade etmeye mecburum. Türkiye, benim zulme uğramış milletim de ebedidir: O öteki millletlerde olan kusur ve faziletlere sahip olmakla beraber, hiçbir maddi kuvvetin yok edemeyeceği manevi bir kudrete de sahiptir. Ben bugün onun zirvesini anlatmalı, insanlığın kardeşliğini ifade eden ruhunu vermeye çalışmalıyım."

Halide'nin sesinin belli bir noktadan öteye gitmediğine eminim. Bu yüzbinlerce halk için o, sadece kara bir nok-

tadan ibaret kalmıştır. Fakat, bu insan denizi içinde insanı ürküten mutlak bir sükût vardı. Belki herkes kendi içinden gelen sesi dinliyordu. Halide ise, o günün kelimesiz gelen bir mesajının bir medyumundan ibaretti.

Önce minarelere hitab ederek onlardan şanlı tarihimizin devam ettirilmesini istiyordum. Bu konuşmanın bir cümlesi millet arasında vecize yerini aldı: "Milletler dostumuz, hükümetler düşmanımızdır." Bunu söylerken Halide, demokrat esaslara bağlı hakiki bir Müslüman milletin hissini ifade ediyordu. Nihayet, Halide, onların aşağıda söyliyeceğim esaslara bağlı kalacaklarına iki defa yemin etmelerini teklif etti.

1. İnsanlık ve adalet esaslarına sadık kalmak,

2. Herhangi şartlar altında olursa olsun, hiçbir kuvvete boyun eğmemek.

Binlerce ses, bir uğultu halinde "Yemin ediyoruz" diye cevap verdi. Gök gürlemesini andırır insan sesleri yükseliyor ve Halide'nin ayaklarının altındaki kürsüyü sarsıyordu. Aynı zamanda, İtilaf kuvvetlerine bağlı uçaklar minarelerin arasında uçuyor, kalabalığı teftiş eden bir polis vazifesini görüyordu. Adeta bir dev an gibi vızıldayan bu makineler bizi korkutmak istiyordu. Fakat hiç kimse maddi bir kuvvetten haberdar değildi. Herhangi halkın, yüreğine ölüm korkusu üstünde bir his gelebilir: İnanıyorum ki, o gün, şayet uçaklar ateş açmış olsaydı, bu yeni mücadele ruhuyla kendinden geçen halk bundan haberdar olmayacaktı. Nihayet, Halide, kürsüden aşağı baktığı zaman, önünde bir sakat asker kalabalığı gördü. Hepsi itinayla giyinmişlerdi. İç-

lerinden bir genç kürsünün önünü almış, kalabalığın oraya girmesine mani oluyordu. Bu kürsüye en yakın olan yarım insan dairesinin arasında Fransız üniformalı, yakışıklı, ince yüzlü bir adam vardı. Bu, general Foulon'du. Fransız doğan bu adamın yüreği o gün Türk'tü ve bütün Türk gençleriyle beraber onun da gözlerinden yaşlar akıyordu.

Bu gerginlik, aşağıdaki genç bir Darülfuünunlunun sesiyle kırıldı. Birden bire: "Milletim zavallı milletim!" diye bağırarak hıçkırmaya başladı ve birden düşüp bayıldı. Bu, Halide'yi içine düştüğü vecitten (coşkudan) çıkardı ve kürsüden inerek o da yardımına koştu.

Buradan hatıratımı tekrar birinci şahsa çeviriyorum.

Kürsünün merdivenlerinde yeşil sarıklı bir adam oturuyordu. Alelade, Anadolu'lu bir hocaydı. Top sakallarından aşağıya doğru gözyaşları akıyordu. "Halide Hanım, Halide Hanım, kızım" diye ağlayarak ellerimden yakaladı. Ben onu kürsünün merdivenine oturtarak, yanına iliş-

Nutku hazırlamamış ve yazmamıştım. Bir hafta geçtikten sonra tesadüf ettiğim hocam Miss Dodd bana çıkıştı ve dedi ki: "Sultanahmet'deki mitingde senin Hıristiyanları öldürmeleri için halka yemin ettirdiğini söylediler." Ben de buna karşılık olarak bu nutkun bazı parçalarını alan gazetelere ve hafızama dayanarak onları İngilizce'ye tercüme edip gönderdim. Yani burada vereceğim, sadece o nutkun özüdür. Şimdi okurken biraz drama kaçtığını görüyorum:

Kardeşler, Vatandaşlar,

Yedi yüz yılın şerefi göğe yükselen bu minarelerin tepesinden Osmanlı tarihinin yeni faciasını seyrediyor, bu meydanlardan çok zaman alay halinde geçmiş olan büyük atalarımızın ruhuna hitabediyor, başımı bu görünmeyen ve yenilmez ruhlara kaldırarak diyorum ki: "Ben İslamiyetin bedbaht bir kızıyım ve bugünün talihsiz fakat ayni derecede kahraman devrinin anasıyım. Atalarımızın adına hitap ediyorum ki, silahsız olan bugünkü milletin kalbi de onların ki gibi yenilmez kudrettedir; Allaha ve haklarımıza iman ediyoruz.

tim. İhtiyar, başı ellerimin üstünde, ağlamaya devam etti. Ben de ağlıyordum. Fakat arkasını okşayarak yukarısını gösterdim: "Git dua et" dedim. O da yukarı çıkarak, kürsüden Türkçe olarak memlekete dua etti ve bu suretle miting sona erdi.

Fuat Paşa Türbesi Sokağı'nın başında bu muazzam kalabalıkta bir değişiklik olduğunu farkettim. Adeta içeriden esen bir rüzgar fırtınalı bir hareket vücuda getirmek üzereydi. Bir kaç saniye içinde bütün kalabalık koşuyor ve konuşuyordu. Bunun bir panik olmadığını anladım. Herhalde daha başka bir sebeple heyecana gelmişlerdi. Umumi-

Kardeşler, evlatlar, size dünyanın verdiği hükmü dinleyiniz: Avrupalı İtilaf devletletlerinin tecavüz siyaseti bazan hiyanetle ve daima haksız olarak Türkiye'ye çevrilmiştir. Eğer ayda ve yıldızlarda da Türkle Müslüman bulunduğunu söyleseler oralara da istila orduları gönderirlerdi. Nihayet hilâli parçalamak için ellerine bir fırsat geçmiştir. Bu kararlarına karşı bizi tutacak hiçbir Garplı kudret yoktur. Bu meselede bu insani olmıyan karara katılmayanlar da ayni derecede belki daha da mesuldürler. Onların hepsi, insan haklarını ve millet haklarını müdafaa için bir mahkeme kurmuşlar, fakat orada yenilenlerin parçalanması hükmünü vermişlerdir. Türklere günahkâr diyen bu kimselerin kendileri o kadar günahkârdırlar ki, Okyanus'un suları onları temizleyemez.

Bir gün gelecektir ki, daha büyük bir mahkeme, milletleri tabii haklarından mahrum bırakanları mahkûm edecektir. O mahkeme bugün bizim aleyhimizde olan devletlerin fertlerinden teşekkül edecektir. Çünkü, her ferdin içinde ezeli bir hak duygusu vardır ve milletleri meydana getirenler de fertlerdir.

Kardeşler, evlatlar, beni dinleyiniz. Sizin iki dostunuz vardır: Müslümanlar ve haklarınız için seslerini bir gün yükseltecek olan medeni milletlerin fertleri. Birincisi bugün sizinle beraberdir. İkincilerse, bizim şaşmaz olan gayemizin hakkını er geç anlayacak olan fertlerdir. Hükümetler düşmanımız, milletler dostumuz ve kalbimizdeki haklı isyan kuvvetimizdir. Bütün milletlerin haklarını kazanacağı gün çok uzak değildir. O gün geldiği zaman, bayraklarınızı alınız, bu maksat için canlarını veren kardeşlerimizi ziyaret ediniz. Şimdi yemin edin ve benimle beraber tekrarlayın:

Yüreğimizdeki mukaddes heyecan milletlerin haklan ilan edilinceye kadar devam edecektir.

yetle kalabalıklar hayvani içgüdülere tabidirler. Fakat nadiren de mucize gibi mukaddes bir hisse de tabi olurlar. Sultanahmet mitingi büyük günlerden biriydi, esen rüzgâr da onun bir neticesiydi. Bir ihtiyar Nafıa Nezareti'nin duvarına dayanmış, ellerini göğe kaldırmış, bir şeyler mırıldanıyordu. Orta yaşlı, yoksul kılıklı bir kadın, ellerini sallayarak koşuyor: "O da geldi, bize geldi" diye bağırıyordu. Gelen kimdi? Benim ilk hissim, Müslümanların muhayyelerinde bazan uyanıveren bir evliya olması ihtimaliydi.

Ablamın kızı Feride eğildi, iskarpinlerini çıkararak koşmaya başladı. Hepimiz koşuyorduk. Ben Feride'yi tutmak istiyordum. Sokağın başına gelmeden yakaladım.

"Ne oluyor, Feride?"

"Teyze, geldi, geldi."

"Kim geldi?"

"Padişah."

O zaman anladım. Divanyolu'nun başında bir ağaca dayanarak insan akışını seyrettim. Hiçbir araba gitmiyordu. Yalnız insanlar. Ne padişah, ne de alay. Ağacın öbür tarafına bir bahriye zabiti ilişmişti. Gülümsedi. Fakat bu gülümsemede bir acılık vardı. Sordum:

"Padişah nerede, Kardeşim?"

"Padişah filan yok. Bu, halkın hayalinde. Görüyor musunuz, kalabalığın içinde müşir üniformalı birisi var."

Eğildim, baktım. Hakikat, uzun ve ince, Vahidettin'e benzeyen bir adamdı.

"Bu, Şevket Turgut Paşa. Harbiye Nazırı. Harbiye'ye giderken halk onu padişah zannetmiş, arabasından indirmiş,

yürütmeye başlamış. Şimdi yavaş yavaş tanıyorlar."

Heyecan yavaş yavaş azalıyor. "O değil" diye bağırmaya başlıyorlardı. Fakat, bazıları hâlâ ümitlerini kesmeyerek Şevket Turgut'un arkasından koşuyorlardı. Galiba iki hafta önce Yıldız'da Osmanlı Hanedanı'nın sona erdiğini düşündüğüm zaman pek yanılmamıştım.

Bahriye zabitinin kalabalık arasına katılmadan önce son sözü şu oldu:

"Hemşire, padişahın gelmediğine şükredelim." (1)

O akşamı İstanbul'daki evimde geçirecektim. Saat dokuza doğru bir darülfünun talebesi bana geldi. Halk arasında İtilaf kuvvetlerinin beni tevkif ettikleri söylentisi dolaştığını ve büyük bir heyecan yarattığını söyledi. Hatta, bazıları beni iki yabancı zabit arasında bir arabada götürülürken gördüklerini ileri sürmüşler. O gece en aşağı on kere, bilmediğim adamlar beni telefona çağırarak bu söylentinin doğru olup olmadığını anlamak istediler. Hakikat halde, İtilaf kuvvetlerinin askeri merkezlerinde Sultanahmet'in o çok sulh ve sükûn içinde geçen mitingi endişe uyandırmıştı. Aynı zamanda, Beyoğlu'nda Hıristiyanlar da telaşa düşmüştü. Sokaklarda koşuşarak "Türkler geliyor, Türkler geliyor" diye feryat etmişlerdi. İtilaf orduları Kasımpaşa tarafına bir topçu kuvveti yollamışlardı. Aynı zamanda İngilizler Ferit Paşa'nın hapsettirdiği İttihat ve Terakki liderle-

(1) Şevket Turgut Paşa'nın gelmesinin sebebi hakkında şöyle bir söylenti dönüyordu: Güya Sultanahmet'te toplanan halk hapse atılan liderlerinin kurtarılmasını istemiş ve paşa da buna mani olmak için Ferit Paşa tarafından gönderilmiş.

rini gizlice hapisten alarak bir savaş gemisiyle Malta'ya göndermişti. Bunlar arasında Fethi ve Hüseyin Cahit Beyler ve daha hayli tanınmış adam da vardı. Halk bunun Ferit Paşa Hükümeti tarafından yaptırılmış olduğunu söylüyordu.

Artık olaylar bir sinema şeridi hızıyla birbirini kovalıyordu. Tevfik Paşa'nın "Meclisi Mebusanı" kapatması söylentisi kuvvetlenmişti. Bu, büyük bir endişe uyandırıyordu. Çünkü, padişahın bir daha bir meclis açtırmaması ihtimalini hatıra getiriyordu. Bu nokta yalnız Anadolu'da değil, İstanbul'da da siyasi çevrelerde ciddi olarak ele alınmıştı. Haziranın 7. günü muhtelif grupların temsilcileri toplanıp bu meseleyi konuşacaklardı. Bu, milli birliğin kendine mahsus bir karakteri vardı. Bu, imparatorluğun en tanınmış otuz azasından teşekkül ediyor ve başında Ahmet Rıza Bey bulunuyordu. Burada eski sadrazamlar ve kumandanlar da bulunuyordu. Bir genç, gülerek bunların arasında üç kabine kurabilecek şahıslar bulunduğunu söylemişti. Önce otuz beş muhtelif teşekkülün temsilcileri yukarıda toplandılar. Bunlar gençlerden teşekkül ediyordu. Nihayet on bir kişi seçmişler ve ertesi gün seçim yapmak için harekete geçmelerini istemişlerdi. Seçilenlerin birisi de bendim; Bunu "Toplandılar, konuştular ve dağıldılar" diye ifade edebiliriz. Ondan sonra, Milli Birlik beni davet etti. Sebebini hâlâ bilmiyorum. Mütevazı bir odada otuz kişilik gayet vakarlı bir topluluk vardı. Ömrümün sonuna kadar bu derece vakarlı insanları bir arada bir daha göreceğimi sanmıyorum. Hemen hepsi boylu boslu, iyi giyinmiş,

Türk tarihinde yer almış adamlardı. Ahmet Rıza Bey, en önde görünüyordu. Ben de siyah çarşaflı, küçük cüce, bir köşeye çekilip kendimi saklamak istiyordum. Bu yaşlı büyükler de huzursuzluk içindeydiler. Hepsi gayet ciddi ve resmi bir Türkçeyle konuşuyor, sözlerini tarta tarta söylüyorlardı. Kendi kendime, büyük annemin sağ olmadığına üzüldüm. Çünkü, bunu kendisine anlatmak çok tatlı olurdu. Uzun bir tartışmadan sonra padişaha iki temsilci göndererek seçimlerin yapılmasını rica etmeye karar verdiler. Fakat, bu temsilcilerin kimler olacağı meselesi büyük tereddüt uyandırdı. Ben, kendi kendime, bu defa bu temsilcilerden biri herhalde ben olmayacağım diyordum. Nihayet, aralarında en şişmanı olan Celalettin Arif Bey'le Müşir Hurşit Paşa'yı seçtiler. Bunu takibeden gayet nazik selamlaşmadan sonra ayrıldık.

Rumelihisarı'nın yokuşunu tırmanırken saat dokuz buçuktu. Yemek yiyemeyecek kadar yorgundum. Papuçlarımı çıkardım, bir koltuğa oturdum. Mahmure abla geldi ve dedi ki: "Dün gece Kolonel Heathcote Symythe geldi, seni görmek istedi. Şimdi sen gelmeden önce de geldi, tekrar geleceğini söyledi."

Kolonel H. Symythe, Amerikalı Galthorp'un sağ koluydu ve Rumelihisarı'nda bize komşuydu. Kendi kendime dedim ki: "Her halde şahsen beni tevkife gelecek değildir. Olsa, olsa, siyasi bir şeyler söyleyecek."

Kolonel H. Symythe, saat on biri geçe geldi. Bunu hatırlıyorum. Çünkü, Dr. Adnan telefondaydı ve diyordu ki: "Hayır, hayır, kendisi burada. Bir şey olmadı."

Sordum: "Ne var?"

"Talebeden biri güya iki İngiliz zabiti seni bir arabada götürürken görmüş."

Kolonel Symythe kendi hakkında dolaşan söylentilere rağmen sakin ve cana yakın bir insan gibi görünüyordu. Bahriye üniforması içinde uzun boylu ve bahriyelilere has tavrıyla hoş bir intiba bırakıyordu. Yüzü hislerini pek açığa vurmuyordu. Gözlerinin kenarında ve sımsıkı ince dudaklarında bir kurnazlık hissediliyordu.

Vaktiyle Tevfik Fikret'in talebesi olduğundan, önce. Türkçe konuşmaya başladı. İyi konuşuyordu. Fakat, çarçabuk İngilizce'ye başladı ve niçin geldiğini anlattı. İngiltere bu milli hissiyatı, yani mitingleri çok beğeniyormuş. Bundan başka da, İngiltere'nin milleti temsil eden bir hükümeti, mutlakiyete tercih edeceğini de ilave etti.

"Sizin bu fikirde olan adamları Malta'ya göndermiş olduğunuzu haber aldım" derken içimdeki istihzayı zor zaptediyordum.

"Onlar İttihatçı idiler."

"Geçmiş günlerde İttihatçı olan çok adam vardı. Mesela bugün İttihatçılara muhalif olan Ferit Bey."

"Şu Trablusgarp kahramanı, değil mi?"

Demek kahraman tabiatlılar aforozluydular. Sualine cevap vermeden dedim ki:

"Beni tevkif etmiş olduğunuzu bütün şehir söylüyor."

Biraz şaşırdı ve alelacele şu kelimeleri söyledi:

"Oh, we gave up this idea." (O fikirden vazgeçtik.)

Acaba beni tevkife karar verip de sonra vaz mı geçmiş-

lerdi, yoksa bu bir tehdit miydi? Ve acaba herhangi bir dakika beni tevkif edecekler miydi? Bunu kestiremiyordum.

"Milli Kongrede faaliyetinizi haber aldık."

"Onlar gizli değildi ki!"

"Aynı zamanda Sultanahmet'teki gibi bir miting daha yaparak padişahı seçime ve Meclis'i açmaya zorlamak istiyormuşsunuz."

Bu, defa ben şaşırdım. Gerçi böyle bir fikir aramızda konuşuluyor idiyse de, bunu kongrenin toplantısında söylememiştik. Böyle bir karar alırsak, bunu İngilizler'e söyleyecektik ama, onlar bunu nereden haber almışlardı? Yüzümdeki şaşkınlığı anlamış olacak ki, muzafferce bir gülümsemeyle:

"Buna devam ediniz. Büyük bir miting yapınız, Meclis'in iadesine karar verirseniz, İngiltere de sizi tutar ve halkın temsilcileriyle anlaşmayı padişahla anlaşmaya tercih eder."

Ben: "Bakalım" dedim.

Nihayet bize başarı diledi ve gülümseyerek ayrılırken:

"Bunu dostlarınızla konuşunuz" dedi.

Bundan kimseye bahsetmeden önce, Kolonel H. Symythe'in söyledikleri üzerinde hayli düşündüm. Acaba, bu resmi makamların ilhamı mıydı? Acaba İngiltere Doğu "daki siyasetinden bahsederek, halkın hareketine mani mi olmak istiyordu? Yoksa, Kolonel H. Symythe sadece benim ağzımı mı arıyordu? İçimdeki bu suallere ben cevap bulamadım. (Kolonel Symythe bir gün hatıralarını yazarsa, herhalde okuyacağım.)

Bu mülakatı dostlarıma anlattığım zaman, umumi kanaati bunlardan biri ifade etti:

"İngilizler bir şey söylediği zaman onun tamamen tersini yapmak gerek. İyi niyetli olsalarda, bu adamları Malta'ya götürürler miydi? Belki kafalı adamların daha birçoğunu birdenbire tevkif etmeye karar vermişlerdir. Benim tavsiyem böyle bir mitingde konuşmamanızdır."

Hemen, Tıbbiye talebesi teşekkülünün başında olan Dr. Reşat Galib'e telefon ettim. Kendisi Dr. Hasan Ferit'le beraber Tavşanlı'ya gidip köycülük harekâtına iştirak edeceklerdi. İstanbul'daki evimde beni görmesini söyledim.

O akşam mitinglerin daha fazla, adamı Malta'ya göndermesi için bir bahane olması ihtimalinden dolayı bunlardan vazgeçilmesini söyledim. İnşallah padişah Anadolu'daki başkaldırmanın tesiri altına girecekti. Bu miting yapılırsa, daha sessiz ve daha tanınmamış adamları başına koyması gerektiğini de ekledim. Reşit Galib, talebeyi bu sahada harekete geçirmeye karar verdi.

Bununla beraber, Reşit Galib'le birlikte daha tehlikeli bir hareket düşünüyorduk. Bu da, sokaklara ilanlar koydurarak, Paris Barış Konferansı toplanmadan önce bizim teşkilât adına, padişahın seçim yaptırmasını istemekti.

Dr. Reşit Galib:

"Bizi, bütün polis ve zaptiye teşkilâtı takip ediyor" dedi. Kendisi Tavşanlı'da yapılacak olan köycülük harekâtına çok bağlı olduğu için siyasi bir güçlük çıkmasını istemiyordu. Fakat, Tıbbiye talebesi üzerinde o kadar büyük bir tesiri vardı ki, bundan da vazgeçemiyordu. Aynı zamanda tehlikeden de hoşlanıyordu. Herhalde karışık bir işti bu.

İki gün sonra, İstanbul baştan başa bu ilanlarla dolmuştu. Hükümet heyecana geldi, ilanları bir bir toplattırdı. Fakat, bunlardan bir tanesi Babıâli'nin duvarında ve polisin gözleri önünde duruyordu. Bunu tehlikeli, gizli bir cemiyetin yapmış olduğu sanılıyordu. Reşit Galib bunu kendisinin yapmış olduğunu söyledi ve dedi ki:

"Bir polisle o kadar dost olduk ki, bunu benim yapacağımı düşünmedi. Kendisi bir başka polisle konuşmak için biraz uzaklaşınca, hemen duvara ilanı yapıştırdım."

Bundan sonra küçük bir miting daha yapıldı. Fakat, artık mitinglere rağbet azalmıştı ve bizler Darülfünun salonunda toplanıyorduk.

Mustafa Kemal Paşa İzmir'in işgalinden bir gün sonra, yani Mayıs'ın 16'ncı günü Anadolu'ya hareket etti. Bu tarih, Milli Mücadele'de, bir dönüm noktasıdır. Padişah ve Damat Ferit onu Doğu'yu yatıştırmak için göndermişti. Görünüşte hükümetin emrini kabul etmiş gibi davranırken gizliden gizliye Ali Fuat Paşa (Ankara'da on ikinci ordu kumandanı), Kâzım Karabekir Paşa (Erzurum'da dokuzuncu ordu kumandanı) ve Rauf Bey ile anlaşmıştı. Onunla beraber gidenler arasında Miralay Rafet (Refet Paşa) da bulunuyordu. Refet Paşa Samsun'da üçüncü ordu kumandanıydı. Bundan başka da Miralay Arif (Sakarya'da Mustafa Kemal Paşa ile beraberdi), Amasya da ilk tarihi toplantıda hazır bulunmuştu.

Rauf Bey İstanbul'dan Ankara'ya giderek orada Ali Fuat Paşa ile birleşip Amasya'ya hareket etmişti. 9 Haziran'da Amasya'da, Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa, Miralay

Refet ve Rauf Beylerin imzasıyla bir protokol imzalandı. Miralay Arif Anadolu İhtilali adı altında yayınladığı kitapta bu protokolün diğerleri tarafından da tasdik edilen şeklini şöyle tarif ediyor:

Mustafa Kemal Paşa Amasya'dan muhtelif kimselere mektup yazmıştı. Ben onun ilk mektubunu oradan aldım. Hususi bir kurye ile gelir, eğer aceleyse, Kemalettin Sami Paşa'ya bir şifre ile gönderir, o da Harbiye Nezareti'nde ismini bilmediğim bir zabite tevdi ederdi. Meali şudur:

"Merkezi hükümet tamamen ecnebi kontrolü altındadır. Türk milleti ecnebi hâkimiyetini reddetmeye karar vermiş ve bunu memleketin her tarafındaki teşekküllerle ispat etmiştir. Bu muhtelif teşekküllerin faaliyetleri birleştirilmelidir.

Sivas'ta bir kongre toplanmalı ve bunun yeri ve tarihi -açılıncaya kadar- gizli tutulmalıdır.

İstanbul'dan gönderilen ve milli noktai nazardan kanaatleri şüpheli olan kumandanlar kabul edilmemelidir."

Aynı zamanda, ihtiyaç hasıl olunca, Ali Fuat Paşa'nın Orta ve Batı Anadolu'da askeri ve sivil idareyi eline alması kararlaştırılmış. Konya'daki kumandan Mersinli Cemal Reşit Paşa ve Kâzım Karabekir Paşa bu kararlan telgrafla kabul etmişlerdir. Amasya protokolünün imzasına kadar İstanbul hükümetinden ayrılmak ve Anadolu'da yeni bir hükümet kurmak arzusu belirmişti. Bundan başka da, Amasya protokolünün üslubu, istila kuvvetlerine karşı milli bir müdafaa kurmak arzusunu da ifade ediyordu. Memleketin bu kanlı durumunda protokolün üzerlerine yüklediği mesuliyet hakkında tek söz alan Miralay Refet olmuş-

tu. Miralay Refet, protokolü okuduktan sonra, Mustafa Kemal Paşa'ya dönerek demişti ki:

"Yeni bir hükümet mi kuruyoruz? Yoksa memleketin müdafaasını mı organize ediyoruz?".

Ali Fuat Paşa şöyle cevap vermişti:

"Bu noktaları düşünürken yeni bir hükümet kurmayı tasarlamadık. Fakat eğer müdafaa sadece bu şartlar altında mümkünse, niçin kurmayalım?"

Miralay Refet de cevabında:

"Bunu yalnız açık bir münakaşadan sonra yapabiliriz. Ben itiraz ettim, çünkü bundaki niyeti anladım."

Ali Fuat Paşa Miralay Refet'in arkasını okşayarak demişti ki:

"Nazariyeyi bırak, Refet. İmzanı at."

Refet imzasını atmıştı. Herhalde, bu meselede, ikna edilmesi en güç olan kimse Miralay Refet olmuştu. Refet Paşa'nın, gayet tenkitçi, kurnaz ve aynı zamanda ihtilalci ve son derece cesur bir tarafı vardı.

Ali Fuat Paşa Ankara'ya döndüve diğerleri Sivas yoluyla Erzurum'a hareket ettiler. Orada, Sivas Valisi Reşit Paşa ile konuştular ve o da Sivas Kongresi'ne sadık kalmayı vaat etti.

Bütün bu işler kolay olmadı. Amasya toplantısının haberi İstanbul'a gelmiş ve İtilaf kuvvetleri buna çok aleyhtar olmuşlardı. Orta Anadolu'da bulunan Ali Fuat Paşa gayet sağlam bir milli teşkilat meydana getirmişti. Tabii, bunlar muntazam birlikler değildi. İstanbul hükümeti buna rağmen kendisini yerinden almaya cesaret edemedi. Amas-

ya protokolünün imzasından bir hafta sonra Ali Fuat Paşa Orta Anadolu'daki telgraf merkezlerini ve sivil idareyi eline aldı. Onu da harekete sevk eden şey, Mersinli Cemal Paşa'nın Konya'dan kaldırılması ve güvenemeyeceği adamların valiliklere getirilmesi idi.

Kâzım Karabekir Paşa'nın arkasında büyük bir ordu vardı. Bundan başka da Erzurum halkı kendisini tutuyordu. Bundan dolayı ona dokunmak mümkün değildi. Erzurum'un kongre merkezi olarak seçilmesi, bundan başka da doğu vilayetlerinde bir Ermenistan kurulması ve Trabzon'un da ona liman olarak verilmesi tasavvuruna karşı alınmış bir tedbirdi. Bu milli harekâtın başta gelen önderleri arasında şunlar vardır:

Necati, Hüseyin Avni, Hoca Refet. Bunlar Kâzım Karabekir'e giderek Erzurum'u boşaltma emrini alırsa ne yapacağını sormuşlardı.

Aralarında şöyle bir konuşma olmuştu:

Kâzım Karabekir: "Hükümet Erzurum'u boşaltmamı emrederse, bir asker sıfatı ile emrine itaate mecburum."

Onlar: "Bizi düşmana mı bırakacaksın?"

"Hükümetin emri üstünde milletin iradesi vardır. Eğer millet, temsilcileriyle bunu izhar ederse (belirtirse)- onlara itaat edip işgale karşı gelirim."

Kâzım Karabekir Erzurum Kongresi'ni daha esaslı bir noktaya dayatmak istiyordu. Bu kongre Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında açıldı. Ne yazık ki Mustafa Kemal Paşa'nın üniforma ile gelmesi Erzurumluları pek memnun etmedi.

Kongre esnasında Harbiye Nazın, Kâzım Karabekir'e, Mustafa Kemal Paşa'yı ve Rauf Bey'i tevkif için emir verdi. Aynı zamanda da Kâzım Karabekir Paşa'yı Doğu Anadolu'daki bütün askeri kuvvetlerin müfettişi (yani Mustafa Kemal Paşa yerine) nasbediyor ve Kongreyi derhal kapatmasını emrediyordu. Kâzım Karabekir bu emre itaat etmedi. Mustafa Kemal Paşa'nın yerine bir müfettiş tayinini gayri meşru sayıyordu. Bir defa Mustafa Kemal Paşa'yı milli hareketin başı olarak kabul ettikten sonra, Kâzım Karabekir sözüne sadık kalarak Mustafa Kemal Paşa'dan emir aldı. Mustafa Kemal Paşa da o zaman ordudan istifa etti.

O devrin durumunu inceleyenler Kâzım Karabekir Paşa'nın uzağı gören ve süratle hareket eden bir insan olduğunu takdir ederler. Gayet muvazeneli ve akıllı bir adamdı. Herhalde Doğu'yu tehlikeli bir maceraya atmak istemiyordu. Aynı zamanda, ayrı bir hükümet kurmayı da istemiyordu. Çünkü, bunun şahsi olması ihtimalini görüyordu. Bundan dolayı, bir taraftan hükümet merkezini iknaa çalışırken onun yabancı kuvvetler elinde bir oyuncak olmasına da mani olmak istiyordu. Herhalde, Türk topraklarında bir Ermenistan kurulmasına karşı cephe alıyor ve bunun için hazırlanıyordu.

Durum aşağıdaki noktalardan dolayı hayli nazikti:

Kafkasya'da sadece İngiliz askerlerinden müteşekkil iki fıkra vardı. Bunlar Türkleri kanlı hareketlere sevk için kışkırtmak suretiyle Ermenileri kuvvetlendirmek istiyorlardı. Bu devirde Erzurum'da oturan kolonel Rawlinson Doğu vilayetlerinin başında idi. Kendisi bir taraftan orada durumu

incelerken, diğer taraftan İstanbul'a da bağlı idi. Kâzım Karabekir, halkın kışkırtılmasına ve karşılıkta bulunmasına engel olmaya çalışıyordu. Türklerin karşılıkta bulunması hem Ermeniler için hem de İtilaf kuvvetleri için hoşa giderdi. Çünkü, bu, Türk topraklarında bir Ermenistan kurulmasına bir bahane olabilirdi. Bundan dolayı Kâzım Karabekir İngiliz kuvvetleri çekildikten sonra harekete geçmek istiyordu.

Kolonel Rawlinson'un vazifesi Doğu Anadolu'nun silahlarını elinden alıp, silah ve cephaneleri Kafkas Ermenilerine götürmekti. Bu, aşağı yukarı İzmir'de oynanan oyunun aynı olabilirdi. Kâzım Karabekir, Türk silahlarının Ermenilere geçmesine şiddetle karşı koyuyordu. Fakat, silah götüren trenler Hasankale'den öteye gidemediler. Çünkü, oradaki Türk milliyetçileri trenlere hücum ederek silah ve cephaneleri aldılar. 1920'de Kâzım Karabekir'in Ermenilere karşı harekâtında bu silahlar kullanılmıştır.

Bu kadar birbirine zıt tesirler ve kargaşalık arasında Doğu vilayetlerinin korunması Kâzım Karabekir'in en çok övülecek hareketlerinden biridir. Kafkasya Ermenileri ve Doğu Anadolu'yu teftiş eden Amerikan askeri komisyonunun başında olan General Harbord bana öyle bir devirdeki emniyet ve intizamdan büyük bir takdirle bahsetti.

Aynı zamanda Erzurum Kongresi şu üç nokta üzerinde çalışmaya karar verdi:

1. Milli Misak'ı hazırlamak,

2. Anadolu'nun müdafaası için hazırlık yapmak,

3. Şayet Anadolu'da muvakkat olarak milli müdafaa için bir hükümet kurulacaksa, bunu idare için (Heyeti Tem-

siliye) adı altında bir heyet seçmek. Fakat eğer Kongre geçici bir hükümet kurmak için bir heyet seçerse, bu heyetin merkezi hükümetin kanunlarını tatbik etmesi lüzumunu tespit etmek ve bir milli misak tesisinden sonra hükümetten çekilmek.

Erzurum Kongresi İstanbul hükümetini ve padişahı ürküttü ve bunun neticesi olarak, bir seçim yapmak meselesi ciddi olarak konuşulmaya başlandı.

Erzurum Kongresi 23 Temmuz ve Ağustos 1919'da Sivas'ta başka bir Kongre yapmak için harekete geçti. Burada Batı ve Orta Anadolu ile hatta İstanbul'un temsilcileri bulunacaktı. Sivas Rauf Bey'i, Erzurum Mustafa Kemal Paşa'yı ve Hoca Raif Efendi'yi bu kongre için seçmişti.

İstanbul'daki İtilaf kuvvetleri ve padişah hükümeti bu ikinci kongreye mani olmak için muhtelif cephelerden harekete geçtiler. Fransız zabitleri Sivas Valisi Reşit Paşa'ya giderek eğer bu kongre olursa, beş gün içinde Sivas'ı alacaklarını söylediler. Bu ültimatomdan hemen sonra, İngilizler Samsun'a Batum'dan dört tabur asker çıkardılar. Miralay Refet Bey hemen muntazam milli kuvvetlerle Samsun'a yürüyerek İngilizlerden kuvvetlerini geri çekmesini istedi ve onlar da hemen geri çektiler. Bundan hemen sonra Miralay Selahattin Bey Refet Bey'in yerine tayin edildi. O da, Miralay Selahattin Bey'in milli ve vatani hislerinden emin olduğu için yerini ona terk etti. Miralay Selahattin, milliyetçilere Sivas'ı müdafaa edeceğine söz verdi.

Sivas kongresi 4 Eylül 1919'da toplandı. Kararları Erzurum Kongresi'nin kararlarının aynı idi. Erzurum'da te-

essüs etmiş (kurulmuş) olan milli hakların Rumeli ve Anadolu adına müdafaası yolunda bir teşekkül hasıl olmuştu. Bu vilâyetlerdeki İttihat ve Terakki'ye bağlı siyasi kulüplerin birçoğu ihtilalci bir vaziyet aldı (1).

Merkezi hükümet, Malatya Valisi Ali Galib Bey'e, Sivas'a yürüyerek temsilcileri tevkif etme emrini verdi. Bu emri Sivas öğrendi. Malatya milliyetçileri Ali Galib'i korkutarak onu oradan kaçırttılar. Bu haince hareket Heyeti Temsiliye'yi İstanbul hükümetinden tamamen ayırarak müstakil bir vaziyet almaya zorladı. Sivas'ın milli harekete bağlılığı çok büyüktü. Orada kendisini tehlikeye atarak, temsilcileri tutanların arasında en mühim şahıslardan biri Halis Turgut Bey'dir (2).

Seçimler büyük bir hürriyet içinde bütün yurtta başladı. 1908 seçimi bir yana, hiç bir seçimin bu kadar hürriyetle yapıldığını ben hatırlamıyorum. Burada garip bir hadise olmuştu. Türk Kanunu Esasisi (1924'teki değişiklikten önce) yirmi yaşındaki bütün Türk erkeklerin seçilebileceğini ifade etmekteydi. Beypazar'da 22 oydan 20'sini bana ver-

(1) Bu tarihte sabık maliye nazırı merhum Cavit Bey Şişli'de saklı olduğu bir evde beni görmek istedi. Ferit Paşa hükümeti başa gelir gelmez, İttihatçılar tevkif edildiği için, o da saklanmıştı. İstanbul İttihatçıları kendisini bu kongreye mümessil seçmek istiyorlardı, bu hususta benim fikrimi sordu. Ben de bu hususta Mustafa Kemal Paşa'nın fikrini almadan harekete geçmemesini tavsiye ettim. Ben Kemalettin Sami Bey vasıtasıyla Paşa'ya yazdım. Mustafa Kemal Paşa da nazik bir surette bunun olamayacağını bildirdi. Cavit Bey müteessir göründü ve o hafta İstanbul'dan uzaklaştı.

(2) Halis Turgut, Sivas'ın tanınmış bir ailesindendi. Meclis'te yıllarca Sivas'ı temsil etmişti. 1926 Haziran'ında bilinen meseleden dolayı İzmir'de idam edilmiştir. Gerçi, Mustafa Kemal Paşa'ya suikast meselesiyle hiçbir ilişiği yok ise de, çok hür düşünceli bir adam olması onun hayatına mal olmuştur.

mişlerdi. Bundan başka da Giresun 8 oy vermişti. Bana karşı gösterilen bu güven ve sevgiden dolayı çok minnet duymama rağmen, siyasi hayata atılmak istemiyordum. Bundan başka da kadınların seçilmek hakları yoktu. Fakat, eğer isteseydim, Ayan Meclisi'nin tefsirine (yorumuna) bağlanmak şartıyla mebus olabilirdim. Beypazar beni kendine fahri hemşire seçti. Giresun da, orada Halide Hatun adı altında bir kız okulu açtı. Vatandaşların emniyet ve sevgisi beni daima minnettar etmekle beraber, bu, bilhassa beni çok heyecanlandırdı.

Milliyetçilerle merkezi hükümet arasında münasebet tekrar başladı. Merkezi hükümet, Bahriye Nazırı Salih Paşa'yı Amasya'ya gönderdi, Mustafa Kemal Paşa, Rauf ve Bekir Sami Beylerle bu meseleyi ciddi olarak konuşmasını sağladı. Bu konuşma sırasında, Meclisin merkezi, Anadolu olması istenmiş ise de, bu o zaman gerçekleşmemişti.

Seçimler biter bitmez, hükümet merkezinin İstanbul'da mı yoksa Anadolu'da bir yerde mi olması daha uygundur meselesi ortaya çıktı. Mustafa Kemal Paşa ve kendisi ile işbirliği yapan bazılarımız, ben de dahil, merkezin Anadolu'da olmasını tercih ettik. Bu esnada Mustafa Kemal Paşa hepimize yazarak bu meselenin İstanbul dışında bir merkez seçilmesi ile hallolunması üzerinde durdu. Bu aralık, İstanbul'un durumu çok karanlıktı. Bazıları, eğer İstanbul'dan merkez kalkarsa, Türklerin İstanbul'a önem vermediği hissini uyandıracağından ve İstanbul'u kaybetmek ihtimalinden korkuyorlardı. Sonunda, İstanbul merkez olarak kabul edildi.

Milli hareketi temsil eden mebusların başında Rauf Bey, 1920 yılı Ocak ayında İstanbul'a geldi. O da, Mustafa Kemal Paşa gibi, merkezin Anadolu'da olmasını istiyordu. Fakat, çoğunluğa baş eğmeye mecbur oldular. Burada benim kendimin de şiddetle merkezin İstanbul'un dışında olmasını istediğimi eklemek isterim. Sebebi, İstanbul'a karşı kayıtsızlığım değil, merkezin Anadolu olmasının oraların medenileşmesine yol açması ihtimaliydi.

Burada kısmen şahsi bir vakadan bahsedeceğim:

Eski devirleri temsil eden İstanbullular arasında benim en çok bağlı olduğum Dr. Adnan'ıneniştesi idi. Yetmiş yaşında bir adamdı ve Saint-François d'Assis'i garip bir şekilde hatırlatırdı. Çünkü sadece evliya gibi bir adam değil, aynı zamanda bir çocuk hissi taşıyan bir insandı. Bu sebepten, bir aile konağı, (1) bir oğlu, bir kızı olması, evli olması, çok güzel bir bahçesi bulunması bir tezat teşkil ediyordu. Çünkü, Saint-François d'Assis'e benzemesi, bir adamı mağaraya çekilmiş olarak düşündürüyordu.

Evinin yanında mini mini bir cami vardı. Kendisinin zamanı, bahçesinde çalışmakla veya namaz kılmakla geçerdi. Çok uzun boylu bir adamdı. Gayet zayıf, biraz öne doğru eğik omuzları ile yürürken, insana (birçok nesillerden gelme bir kültürün tesiri ile) bir dere kenarında hareket halinde olan bir sazı hatırlatırdı. Daima ütülü, kar gibi beyaz gömleğinin üstüne siyah bir cüppe giyer, kolları rahat çalışabilmek için, dirseklerine kadar sıvalı, dolaşırdı. Başın-

(1) Ev şimdi Cerrahpaşa'da Kızılay Hemşire okuludur.

daki beyaz sarık, Türk topraklarından ebediyyen göçmüş olan bir "Beyaz sarık" zerafeti taşırdı.

Yüzü ince uzun, teni pembe, burnu ufak, ağzı yumuşak bir gülümseme içinde idi, gözleri de harikulade güzel, açık maviydi (1). Her ne zaman oraya gitsem, ister namazda, ister bahçede olsun, hemen yanıma gelirdi. Eski ve antika bir kâğıt kadar ince elini uzatırdı. Ondan sonra yanıma oturur, gözleri güleç, sigara içmemde ısrar ederdi. Çünkü, ona saygımdan dolayı yanında içmek istemezdim. Onun o rakik (ince) sesi hâlâ kulağımdadır:

"Hanımefendi kızımız nasıl?"

Onun huzuru, hanımefendi kızının ruhunu o günlerde Türkiye'de geçen facia havasından sükûna götürürdü. Hiçbir zaman ayak ayak üstüne atmazdı. Sigara içerken de biraz kendisini kabahatli hissederdi. Konuşulan konular, güller, hayvanlar ve sebzelerden ibaretti. İnsanlardan hemen hiç bahsetmezdi. Fikrinin sükûnu içinde, ırk, din ve sınıf ayrılıkları hiç bir zaman yer almazdı. Her ölen onca rahmete kavuşur ve yaşayanlara da hayırlı bir hisle bakardı. O günlerde etrafında dönen büyük öfke ve garaz (düşmanlık) hislerinden hiç haberi yok gibiydi.

Onu memnun etmek için, o günlerde Medine Kumandanı Fahrettin Paşa'nın istifasını ve nasıl uzun müddet, mütarekeden sonra İngiliz kuvvetlerine Medine'yi terk etmek

(1) Âli Rıza Bey, İkinci Mahmut'un sadrazamı Selim Paşa'nın torunu idi. Onun zamanında yeniçeriler öldürtülmüştü. Bu kadar kanlı bir adamın bu kadar ince ve rakik bir torunu olması bana irsiyet denilen şeyin umulmadık bir tecellisi gibi gelirdi.

istemediğini anlattım. İngiliz kuvvetleri Medine'yi kuşatmış, halk susuz ve yiyeceksiz kalmıştı. Nihayet, maiyeti, halkı açlıktan öldürmemek için teslim olmayı teklif ettikleri gibi, İstanbul'da kendisine mütarekenin maddelerine dayanarak, Medine'yi derhal terk etmesini emretmişti. Anlattıklarına göre, Fahrettin Paşa, Hazreti Muhammed'in kabrine gitmiş, kılıcı, sade ona ait olduğuna inandığı için, ayak ucuna bıraktıktan sonra orada bayılmıştı.

Ben bunu kendisine anlattığım zaman, bu dini vakanın onu memnun edeceğini sanmıştım. Fakat, o rakik (ince) yüzünde hiç de böyle bir belirti yoktu. O zamana kadar hiç rastlamadığım garip bir sesle dedi ki: "Fahrettin Paşa peygamberin kabrinin etrafındaki hurma ağaçlarını kestirmiş."

Ben şaşırdım ve bilhassa o zaman Ali Rıza Bey'in ruhunda orduların kılıçların yer almadığını anladım. Onun için en önemli olan şey, hurma ağaçlarıydı. Bu, Gandhi'ciliği bile geçen bir ruh haletiydi. İşte, bundan dolayı Francois d'Assis'i hatırladım. Kendisine bir hizmet edebilmek için içim yanardı. Fakat o benden bir şey istememiş, bununla beraber, bir gün şöyle bir şey söylemişti. O zaman İstanbul'da yaşayan Şerif Nasır Bey, Ali Rıza Bey'in akrabası ve dostuydu. Anlaşıldığına göre, Şerif Nasır'ın ailesi öksüz bir Arap kızını evlatlık almışlardı. Kızın, renginin esmer olmasından dolayı Ermeniler onu bir Ermeni çocuğu diye ellerinden almışlardı. Şerif Nasır Bey İngilizlerin himayesinde olduğu için, bu meseleyi niçin kendisi halletmemişti, bilmiyorum. Ali Rıza Bey'e gelince, iyi muamele

edilmek şartıyla, bir çocuğun Ermenilerin veya Türklerin elinde olmasında bir fark yoktu. Bana dedi ki:

"Acaba hanımefendi kızım, İngilizlere bunun bir Müslüman çocuğu olduğunu söyleyebilir mi? Bunu ispat edebilecek nüfus tezkeresi Medine'de çıkarılmıştır."

Ben İngilizlerle münasebette bulunmak istemediğimden dolayı biraz tereddüde düştüm. Bununla beraber, ertesi gün Rumelihisarı'nda oturan Kolonel H. Symythe'i görmek üzere erkenden ayrıldım.

Güzel, ufak tefek bir Rum karısı vardı. Beni nezaketle kabul etti. Kendisi de derhal aşağıya indi. Ona bu Ermeni Türk yetimleri meselesinin Türklerle azınlıklar arasında nasıl bir vaziyet doğuracağını anlattım. Başını salladı, parmaklarım birbirine geçirerek dedi ki: "Ermeni ve Türk çocukları bu vaziyettedir. Onları ayırt etmek için parmaklan kesmek gerekir."

Kendisine küçük Arap kızından bahsetmeden sessizce aynldım. Kolonel H. Symythe'i son olarak gördüğüm zamandan beri, İngilizlerin Türklere karşı yumuşar gibi görünen durumu artık değişmişti. O gün, Kemalettin Sami'nin bazı raporlannı hazırladım. Anlaşıldığına göre, İngilizler, barış ve sükûn adına İstanbul'u tamamen ellerine almak için bir bahane arıyorlardı. Bu bahane de Türklerle azınlıklar arasında kanlı bir çekişme sonunda meydana gelebilirdi. Aynı zamanda o günlerde Fener'deki zavallı fukara Hıristiyan bölgesiyle Türklerin fakir mahallelerinde endişeler artmıştı. Tabii, bu meseleden artık Ali Rıza Bey'e bahsetmedim.

Eve döndüğüm zaman, gerçek bir felakete sürüklenmekte olduğumuzu tamamen idrak etmiştim. Irklar arasında nefret gün geçtikçe artıyordu. O kadar ki, Hıristiyan çocukları Türk mahallelerinden, Türk çocukları da Hıristiyan mahallelerinden birbirlerini dövmeden geçemiyorlardı. Buna karışmamış, hemen hiçbir çocuk yoktu. Burada garip bir olay anlatacağım:

Fazlıpaşa'daki evimizin önünde Türk ve Hıristiyan çocukları birbirlerine girdiği zaman, iki tarafın anneleri de gelmiş ve onları ayırmıştı. Ondan sonra da, bu kavgalar durmuştu. Bu, bana gelecekteki bir dünyada kadınların el ele vererek savaşa nihayet vermeleri ihtimalinin ilk adımı gibi gelmişti. Ertesi gün Ali Rıza Bey'i görmeye gitmiştim. Eşi tavuklara yem veriyordu. Sordum:

"Beyefendi nerede?"

Eliyle bir duvarın arkasını göstererek:

"Zerzavat bahçesinde. Çalışırken gidip görmek ister misin?" dedi.

Hemen duvardaki tahta kapıyı açarak en serin ve en güzel bir sebze ve yemiş bahçesine girdim. İncir ağaçlarından incirler sallanıyor, her taraf gölge içinde. Bir tarafta kabak, lahana tarlaları ortasındaki kapının etrafında dolaşarak su çeken bir eşek. Ali Rıza Bey arkasında eski bir mavi gömlek, başında beyaz bir takke, eşekle birlikte dönüyor ve onunla insanmış gibi "Hadi oğlum, hadi oğlum" diye konuşuyordu. Beni görünce:

"Buraya geliniz, hanımefendi kızım. O dinlensin. Bende size incir toplayayım" dedi.

Karşı karşıya oturduk, bahçenin hususiyetini teşkil eden o tatlı incirleri yedik. Sanki Kolonel H. Symythe'in cevabının ne olduğunu ve benim üzerimde yaptığı tesiri anlamış gibi, beni avutacak tarzda ve her zamandan daha tatlı konuştu.

Bundan bir müddet sonra, küçük oğlum bana gelerek büyük kardeşi gibi, uzun pantolon giymek istediğini söyledi. Altı ay sonra olabilir ancak dedim. Parmaklarıyla altı sayarak: "Çok uzun zaman" diye cevap verdi.

Barış konferansı yaklaşmıştı. Anadolu'daki muhtelif teşkilat huzursuzluk içindeydi. İtilaf kuvvetlerinin sansürü davalarını dış memleketlere duyurmaktan alıkoyuyordu onları. Batı Anadolu Yunanlıların işgali altında olan kısımların kendilerine iadesini istiyordu. Adana'da Ermeni-Türk kıtali devam ediyordu. Doğu Anadolu toprakları üzerinde Ermenistan istemiyorlardı; İzmir dağlarında ise çarpışmalar devam ediyordu.

1919 yılı Eylül ayının sonlarında, King-Crane Komitesi İstanbul'a geldi. Bunlar, bir taraftan durumu Amerika adına incelemek, bir taraftan da, büyük bir nezaketle, bizim de şikâyetlerimizi dinlemek istediklerini söylediler. Bunlar bizimkilerin şikâyetini de Paris'teki Barış Konferansına bildireceklerdi. Trakya temsilcileri komisyona giderek şikâyetlerini bildirmemi ve benim bunları tercüme etmemi istediler. Bu pek hoşuma gitmedi. Amerikan elçiliğinin merdivenlerini çıkarken dünyanın sonu gelmiş gibiydi. Gerçi, Anadolu'nun daha fazla kuvveti ve şansı var idiyse de, düşman ırklar arasında bulunan Trakya'nın duru-

mu çok kötüydü. Nihayet komisyon karşısına çıktık. Umumiyetle Madame Bristol'de çay içtiğimiz sofra şimdi yeşil bir örtü ile örtülü, etrafında beş kişilik komisyon oturuyordu. Milli haklarımızı herhangi bir elçilikte müdafaa etmek bana çok ağır geldi.

Ben, üç arkadaşım adına tercümeye başladım. Mister King:

"Bulgarian Yunanlılara tercih etmez misiniz?" diye sordu.

Hiçbirini tercih etmiyorduk. Bu toplantı bittiği zaman, hepimiz nefes aldık. Süleyman Nazif Bey'in o vakur kafasıyla, harikulade gözlerinin bakışını hiç unutmam. Benim elimi bir küçük çocuğu himaye eder gibi tutmuş:

"Bize bugün analık et. Bizim için de tercümanlık yap" demişti. Onlar Doğu Anadolu'yu temsil ediyorlardı. Süleyman Nazif Bey konuştu. Şüphe götürmez bir Türk çocuğu olanlar, Doğu Anadolu'da Ermenistan istemiyorlardı. Heyetten birisi kıtalden (öldürmelerden) bahsetti. Süleyman Nazif sinirlendi. Bu kıtalin nasıl iki taraflı olduğunu, Türkler kadar Ermenilerin de mesul olduğunu anlattı. Sözleri Wilson'un 27 Eylül 1918'de vermiş olduğu nutku hatırlatıyordu.

"Tarafsız bir adalet, hiçbir tarafı ayırt etmemek lüzumunu taşır. O öyle bir adalettir ki, mevki ve taraf tutmadan herkesin müsavi olan hakkını tanır."

Bu mülakat çok acı oldu. Muazzam bir masa etrafında oturan heyetle sağ taraftaki siyahlar giyinmiş dört Türk vatandaşın facia ifade eden yüzleri hâlâ hafızamdadır.

Ben orada sadece bir tercüman değil, biraz da avukat vaziyetindeydim. Odadan çıktığımız zaman, Süleyman Nazif Bey'in yüzünün son derece sararmış olduğuna dikkat ettim. Kapıda birbirimizden ayrıldık. Son Telgrafta, 1924'te Edib Kızı Halide adlı makalesi ile bu günü hatırlatıyordu.

Mister Crane Türklere gayri resmi bir şekilde çok dostluk gösterdi ve Amerika'ya altı talebe gönderdi. Bundan başka da Sivas'a Chicago Daily News'un muhabiri Mister Browne'i göndererek Türklerin görüşlerini aldırttı. O zaman, profesör Albert H. Lybyer'in bulunması geleceğin tarihçileri için iyi bir şey olmuştur. Çünkü, Prof. Lybyer ile Prof. Arnold Toynbee Yakındoğu'nun çetin kargaşalığını tarafsız gözle gören iki bilgin idiler.

İzmir dağlarında müdafaaya hazırlanan insanlar teşkilatlarını kuvvetlendiriyorlardı. Bunlar henüz Mustafa Kemal Paşa'nın Sivas'taki teşkilatı ile pek temasta değildiler.

İzmir dağlarında daima Robin Hood esatirini hatırlatan bir hareket vardır. Oraları daima Osmanlı hükümeti ile anlaşmazlık halinde idi. Eşkiyalar zenginlerin çocuklarını yakalarken onlardan para alırlar, zengin tüccarları, hükümet erkânını öldürürlerdi. Fakat fakir köylülere yardım ederlerdi. Eşkiyalar, Yunan işgalinin ilk günlerinde dağdan inerek Yunanlılara katılmışlardı. (1)

(1) Bunların başında Gökçe Efe bulunuyordu ve Yunanlılar kendisini çok seviyorlar, İzmir kahvelerinde buluşup konuşuyorlardı. Bu böyle devam ederken bir gün Efe kahvede birden bire iki Yunan askerini öldürerek ortadan kaybolmuştu. Anlatıldığına göre, bir Yunan çavuşu Efe'ye mavi bir keseden tütün ikram etmiş. Bu keseyi Efe beğenmiş ve çavuş da, anlaşılan sarhoş bir vaziyette

Bu, kısmen yağmaya katılmak hırsından, kısmen de Osmanlı hükümetine karşı besledikleri hınçtan ileri geliyordu. Fakat, bir ay geçmeden, silahını alan tekrar dağa çıktı. Gökçe Efe orada Yunanlılara karşı silahlı mukavemeti yapan ilk adamdır. Onun hikâyesi bir nevi halk efsanesi haline gelmiştir.

Diğer liderler ve halk, Aydın ve Nazilli'de toplanıyorlardı. Kendilerini meydana çıkarmayan zabitlerden biraz talim gördükten sonra, oraları Yunanlılar için yaşanamayacak bir hale getirmişlerdi. Aydın yedi defa zaptedilmiş, tekrar geri alınmıştı. Nazilli milli kuvvetler tarafından Demirci Efe diye tanınan liderin maiyetinde Yunanlılara karşı vaziyet almıştı. Salihli cephesi, Halil Efe tarafından tutuluyordu. Çerkes Ethem de onların başı olmuştu.

Sarı Efe lakabı ile anılan Kaymakam Edib ve birkaç Türk taburu silahlanyla birlikte onlara katılarak müdafaa noktasının kuvvetini teşkil etmekteydiler. Miralay Bekir Sami (sonraki hariciye vekili ile karıştırılmamalı) ve Miralay Kâzım bu mücadelenin ilk tanınmış isimleri arasındadırlar.

Türklere İzmir'de yapılan ilk kanlı muameleye karşı tamamen kayıtsız kalan Batı umumi efkârı, İzmir'in içindeki Rumların karşı karşıya bulunduğu tehlikeden heyecana düşmüştü.

İtalyan, Fransız ve Amerikan amiral ve generallerin-

bunun hikâyesini anlatmış. Çavuşun anlattığına göre, dağda bir Türk kızına tesadüf etmiş, ona taarruz edip öldürdükten sonra boynundaki mavi keseyi almış ve bunu bir tütün kesesi yapmıştı. İşte Gökçe Efe, bundan dolayı adamı öldürmüş, kaçmış ve avenesi de onu takip etmiş.

den müteşekkil bir tetkik komisyonu 1919 Ekim'inde durumu incelemek için İzmir'e gittiler. Fakat bunların raporu Türk-Yunan mücadelesi bitmeden önce yayımlanmadı. Rapor, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalini makul bulmuyordu.

Milli Misak'ın yayımlanması İtalyan ve Fransız İşgal Kuvvetleri merkezlerinde iyi karşılanmakla beraber, İngiliz merkezi somurtkan bir vaziyet almıştı. Bununla beraber, kimse yeni bir hareket beklemiyordu.

Şubatta durum sallantılı bir hal aldı. Kemalettin Sami gece yansından sonra bize ziyaretlerini şıklaştırmış ve İstanbul'daki İngilizlerin siyasi hareketleri hakkında raporlar getirmişti.

Bunlann birinde, milli hareket aleyhinde bulunmak üzere Sait Molla'nın adamlarının Anadolu'ya gittiği ifade ediliyordu. Adapazan'nda Çerkesleri harekete getirmeye çalışıyorlardı. Bütün raporlar küçük san kâğıt parçalan üzerine yazılmış olduğu için, ben doğruluklarından şüphe ediyordum. Sordum:

"Bunları nasıl elde ettiniz, Kemal Bey?"

"Sait Molla'nın kâtipliğini yapan bir akrabasından."

"Doğruluklarından emin misiniz?"

"Çocuk bütün kalbiyle bizim tarafımızda..."

"Bu kâğıtları çalmayı doğru bulan bu adam niçin asıllarını almamış?"

"Sait Molla kendisinden şüphe etmesin diye."

Ben bunların doğruluğundan tamamen emin değildim. Ancak 1920'de, milli hareketi hemen hemen ortadan kal-

dıracak bir durum hasıl olduğu zaman ben de fikrimi değiştirdim. Bunlardan daha sonra bahsedeceğim.

Kemalettin Sami bunlara çok önem veriyordu. Bunlardan bir tanesi daha sonra Chicago Tribune'de ve bazı Fransız gazetelerinde çıktı. Bunlardan biri, adı Forester olan bir İngilizle Ferit Paşa arasındaki bir mülakattan bahsediyor ve İngiltere'nin tıpkı Mısır gibi Türkiye'yi ele almasını ifade ediyordu.

Aynı şubat ayında, İngilizlerin Milli Misak'a karşı bir vaziyet alarak hepimizi esir edip Malta'ya gönderecekleri haberleri ağızlarda dolaşıyordu. Gerçi, benim gibi herhangi birini almaları ihtimali varsa da, İstanbul'daki Meclisi kapatarak mebusların gönderileceğine kimse pek inanmıyordu.

Ben, İngilizler tarafından büyük bir şüphe ile karşılandığımı bilmekle beraber, bunun doğrusunu Sabiha Zekeriya'nın bana anlattıklarından öğrendim. Dedi ki:

"Dikkat et, Halide Hanım, General Miline senin çok aleyhinde."

"Nereden biliyorsun?"

Anlaşıldığına göre, Sabiha Zekeriya generali görmeye gittiği zaman, orada onu bulamamış ve C. Armstrong'la görüşmüş. Amstrong, söz arasında, Sabiha'ya Halide Edib'i tanıyıp tanımadığını sorduktan sonra, generalin yanında onun adını ağzına almamasını tavsiye etmiş ve Sabiha da biraz şaşırmış.

Ben General Milne'i hiç görmedim. Fakat inandım ve inanıyorum ki, bu düşmanlık milli mücadelede hizmet eden her hangi insana karşı onda vardı.

Ben Burgaz adasındaki evimi sattıktan sonra çocuklarımı Robert College'e yatılı olmak üzere koydum. Artık para hususunda endişem kalmamıştı.

İşte, bu aralık, Kemalettin Sami ile Anadolu'ya kaçmak meselesini konuştum. Şayet, ihtiyaç hasıl olursa, ilk sığınılacak yer Sultantepe'de Özbekler tekkesiydi. Oraya kabul edilmek için de parola "Beni İsa yolladı" idi. Fakat benim için, o tekkeye sığınacak olursam, parola lazım değildi.

Aynı zamanda küçük oğluma uzun pantolonlu elbiseyi yaptırdım.

10 Mart Çarşamba günü, İstanbul'daki İzmir Müdafaa Cemiyeti'ne gittiğim zaman orada bir telgraf buldum. Belirsiz bir şekilde, İstanbul'da bir bahri hareket olacağı ve İstanbul'a asker çıkarılacağı bildiriliyordu. İçimden pazartesine kadar bu işin olmamasını temenni ediyordum. Şahsi arzularımın nadiren gerçekleşenlerinden birisi de budur.

BÖLÜM III

Anadolu'ya sığınma

16 Mart 1920'den 2 Nisan 1920'ye kadar

15 Mart 1920 öğleden sonra saat üçte bizim ev heyecan içindeydi. Benim oğlanlar hazırlanmıştı. Kapıda bekleyen araba onları Robert College'e yatılı olarak götürecekti. Nihayet, küçük oğlum uzun pantolonunu giymişti.

Onlar gittikten sonra, hayatımın en karanlık günlerinden birini geçirdim. Fakat, durmadan çalışıyor ve yazıyordum. Saat 8'de Adnan geldi. Gülüyor, neşeli görünmeye çalışıyordu. Ama, yüzünün ifadesinde bir acılık vardı. Dedim ki:

"Biz bu gece yemekten sonra Nigâr'a gideceğiz."

Adnan o gece evde kalacağını ve İngilizlerin hükümet darbesini o akşam yapacaklarını söyledi.

"Ne yapmak istiyorsun?" diye sordum.

"Biz bu gece evde kalmaya, sonra Meclis'e giderek, eğer kapayacaklarsa, orada bulunmaya karar verdik."

"Olamaz!"

"Sen kendin 'hükümetler düşmanımız, milletler dostumuz' demedin mi? İngiliz milleti ve parlamenter hükümetin en eskisi, milli bir cemiyete böyle bir şey yapılmasına engel olurlar."

Birden bire hayalimde Roma senatörlerinin Roma alınırken sükûnla, oldukları yerde oturduklarını gözlerimin

önüne getirdim. Ben birdenbire karar vermiştim. Kâğıtlarımı topladım. En önemli vesika olan Mustafa Kemal Paşa'nın mektuplarını Mahmure Abla'ya bıraktım. Ondan sonra, çarşafımı ve mantomu giyerek Adnan'ın elinden yakaladım.

O isyan eden bir sesle:

"Ben söz verdim" dedi.

Fakat ben, bu sözün manasız olduğunu, Anadolu'ya ne kadar önce gidersek o kadar doğru olacağını söyledim. Artık Ortaçağ'ın bir destanındaki karakterler gibi hareket etmek zamanı geçmişti. Durum romantik değil, korkunçtu. Adnan'ı ikna etmek çok güç oldu. Fakat onu adeta zorladım. Mahmure Abla'ya o gece evde kalmasını söyledim. Bir hadise olursa, Nigâr'ın evine gelip ertesi sabah bana haber vereceklerdi. Ben orada olup bitenleri bekleyecektim. İşte böylece mutfak kapısından çıkarak, karanlık sokaklardan gittik. Bir düziye gözümüz arkada, kimsenin bizi takip edip etmediğini gözlüyorduk. Nigâr'la kocası, büyük kırmızı bir evde oturuyorlardı. Dr. Adnan, Nigâr'ın kocası Saib'e durumu anlattığı zaman, o, bunun bir yalan olabileceğini söyledi. Gece, her zamanki gibi geçti. Evin karşısındaki Tasviri Efkâr matbaası mütemadiyen işliyordu. Tasviri Efkâr, milli gazetelerin başında geldiği için ilk hücum herhalde oraya olabilirdi.

Odayı hatırlıyorum. Karşılıklı iki uzun minder. Bir tanesinde Nigâr oturmuş, ötekinde Dr. Adnan uzanmıştı. Kendisine yerde yatak yapılmış olmasına rağmen yatmak istemiyordu. Saib odasına çekildi. Nigâr'la Dr. Adnan olduk-

ları yerde kaldılar. Ben de soyunup yattım, arkamı onlara çevirdim. Onlar fısıldaşarak konuşuyorlarken ben düşünüyordum. Dr. Adnan, tehlikeden ziyade, verdiği sözde durmamış olmaktan üzgündü. Bundan başka da, Adnan'ın fikrince, şayet Türk mebusları İngilizler tarafından esir alınırsa, Garp umumi efkârı bizim tarafımıza dönecekti. Benim tuttuğum yol, tehlikeli olduğu kadar şüpheli idi de. Bütün bunlara rağmen, gece gayet sakin uyudum. Uyandığım zaman, Nigâr'la Dr. Adnan ateşin karşısında duruyorlardı. Fakat, ben bir şey olmadığını görünce, arkamı çevirip tekrar uyudum.

O sabah, yatağımın başında, namaz kılacak gibi diz çökmüş oturan Mahmure Abla'nın yüzünü hiç unutmayacağım. İncecik yüzü, çarşafının siyah çerçevesi içinde, cesur ve kararlı görünüyordu. Dr. Adnan yatağın öbür tarafına oturmuş, Mahmure Abla ona bir şeyler anlatıyordu. Gözlerimi açar açmaz, kollarını boynuma dolayarak yanaklarımdan öptü. Anlattığına göre, gece sakin geçmişti. Fakat, mütemadiyen kamyonlar gelip geçmişlerdi. Sabahın erken saatinde, Hilâli Ahmer'in hademelerinden Halis gelmiş, İstanbul'un gece yarısından sonra saat ikide askeri işgal altına alındığını söylemiş.

Hilâli Ahmer'i otuz kişilik bir askeri müfreze işgal etmiş. Türk veya Ermeni tercüman olmadığından, sadece İngilizce konuşmuşlar. Telefonlar koparılmış, kâğıtlar paramparça edilmiş, uyuyan hademelerin başına tabanca dayayarak, Dr. Adnan'ın nerede olduğunu sormuşlar. Dolaplar, hatta kâğıt sepetleri bile aranmış. Dr. Adnan'ın orada ol-

madiğini öğrenince, evini sormuşlar. Bunların birer işaretle sorulduğunu zannediyorum. Yalnız, içlerinden biri birkaç kelime Türkçe biliyormuş. Nihayet, Balkan göçmenlerinden Hamit adlı ve Dr. Adnan'ın himaye ettiği öksüz oğlanı yakalayarak sorguya çekmişler, o da bilmediğini söyleyince, askerler çocuğu dipçikle dövmeye başlamışlar. Çocuk, Hilâli Ahmer'den ayrıldığı zaman, yüzü kan içindeymiş. Bununla beraber, hademe Halis'e, ne yapsalar evi haber vermeyeceğini ve Halis'in gidip ablama bunu haber vermesini rica etmiş. Bu, güzel muhabbet nişanesi Dr. Adnan'ı ağlatmaya başladı. Benim gözümden bir tek yaş akmadı. Çünkü, daha iyi günlere kavuşmadan önce, bir damla gözyaşı dökmemeye karar vermiştim.

Bundan başka iki defa da eve telefon ederek Dr. Adnan'ı sormuşlar. Mahmure Abla da nereye gittiklerini bilmediğini söylemiş. Ev şimdi göz hapsindeydi. Mahmure Abla oradan çıkınca, Nigâr'ın evine gelmeden önce, Beyazıt'a gitmiş. Orada, İngiliz kuvvetleri nezarete girerken Fevzi Paşa'nın ayakta durduğunu görmüş. Ablamı en çok üzen şey Kemalettin Sami Bey'in fırkasından yedi askerin öldürülmesi olmuş. İngiliz kuvvetleri önce kapıdaki iki muhafızı öldürdükten sonra içeri girmişler, sonra da, yatakta beş askeri vurmuşlar. Mahmure Abla Beyazıt'tan geçerken yaralıların kanlan aka aka sedye içinde götürüldüklerini görmüş. Şimdi İngiliz askerleri Gedikpaşa'da evleri arıyor, hatta mezarlıkları karıştırıp bomba ve silah bulacaklarını sanıyorlarmış. İşte, Mahmure Abla'nın verdiği haberler bunlardı.

Bunları dinledikten sonra, ablama, bana Belkıs'ı göndermesini söyledim. Ertesi sabah, tekrar gelerek, beni olan bitenden haberdar edecekti.

Saib, Hilâli Ahmer'de kâtipti. Mahmure Abla gelmeden, vazifesine gitmişti. O gün öğle yemeğine geldiği zaman, o da bazı haberler getirdi. Hilâli Ahmer binası alt üst olmuş. Üsküdar'dan gelen bir kâtibin ifadesine göre Esat Paşa ile Cevat Paşa üzerlerinde gecelikleri, bir İngiliz motoruna bindirilerek, Selimiye Kışlası önünde duran bir İngiliz gemisine götürülmüşler. Her yerde silahlı askerler, esir Türkler, sokakta dolaşan tanklar görülüyormuş.

Biz, tercüman olarak İngilizden başkasını kullanmadıkları için, evimizin bulunmasından masun kalmıştık (korunmuştuk).

Herkes o kadar şaşkın bir vaziyetteydi ki, derin derin düşünmek gerekiyordu. Bizim için yapılacak iki şey kalmıştı. Hemen Üsküdar'a geçmek, ya da bir kaç gün bu fırtınanın azıcık dinmesini beklemek. Ben ikinci yolu seçtim. Çünkü, bir kaç kişiyi daha bizimle alıp götürebilirim, sanıyordum.

İki gün boş yere Anadolu'ya kaçırabileceklerimizle münasebet kurmaya çalıştım. Nihayet, Üsküdar'a gidecektim. Bu iki gün içinde durum daha da sıkışmış, İngiliz polisi ile bazı Ermeniler bütün vapurları ve iskeleleri nezaret altına almışlardı. 18 Mart'ta harekete karar verdik. Üsküdar'a giden altı buçuk vapurunu, yani karanlık bastığı zamanı tercih ettik. Belkıs bize kapalı bir araba bularak gelecek, bizi Üsküdar'a giden vapurun durduğu iskelenin

önünde bırakacaktı. Saib ile Abdülmuttalip (güvendiğimiz bir dost) rıhtımda bekleyecekler, bizi tanıyan birisini görürlerse, işaret edeceklerdi. Üsküdar'da Abdülmuttalip bir araba bulacak, Sultantepesine en yakın bir yerde bizi bırakacaktı.

Bunun en güç tarafı kıyafet meselesiydi. Kıyafeti fazla değiştirmek de, hiç değiştirmemek kadar tehlikeli bir şeydir. Bundan başka da, Dr. Adnan'ın endamı, fesi, yürüyüşü çok kendine has ve halkça bilinirdi. Traş olup kadın elbisesi giymek istemiyordu. Bunu, sadece boyunun bir kadın için fazla uzun olmasından değil, gülünç vaziyete düşmemek için istemiyordu. Nihayet, onu bir hoca kıyafetine soktuk. Çünkü, o eve bitişik evde oturan bir hoca akrabası vardı. Ben, siyah gözlük takmasına itiraz ettim. Çünkü o da bir nevi maske gibi bir şeydi. Benim de kılığım kıyafetim biraz tanınmış olduğu için, Mahmure Ablamın eski biçim çarşafını giydim. Bir hoca karısı vaziyetini almak istiyordum. Hoca kanlanysa gözlerini örtmezler. Bizimkiler, etraftan beni gözlerimden tanıyacaklarından korkuyorlardı. Fakat bu da olmadı. Çünkü, Halide denilen mahluk, artık vücudu ile münasebetini kesmişti.

Nihayet, Martın 18'inci perşembe günü hayatımızın büyük dramı için hazırlandık. Dr. Adnan'ın siyah cübbesi ile beyaz sarığı ona daha ince ve aristokratik bir ifade vermişti. Adeta en eski Müslümanlardan biri yeryüzüne vaaz etmek için gelmişti. Giyinmesi bittikten sonra biraz kül istedi. Niçin olduğunu anlamadık. Sonra, bunu pabuçlarının üstüne dökünce anladım. Ben de vücudumun inceliğini ab-

lamın çarşafı ve kılığı ile değiştirmiştim. Tam hazırlandığımız zaman, yanımızda bulunan Nakiye Hanım:

"Ellerinden tanırlar" dedi. Çünkü, ellerime manikür yaptırmıştım. Nihayet tırnaklarımı kısa kestim, koltuğumun altına da bir bohça sıkıştırdım. Belkıs, arabayı getirir getirmez, hareket ettik. İlk tehlike ihtimali Babıâli'den geçerkendi. Çünkü, muharrirler ve tabiler hemen hepimizi tanırlar. Fakat hiç kimse bizi tanımadı. Sirkeci'ye geldiğimizde, çoğu zenci olan Fransız askerleri arabaya doğru gelerek, bize dillerini çıkardılar. Adnan hiç karşılık vermememi söyledi. Nihayet, hoca karısı, kocasıyla beraber Galata'ya geldi, biletini aldı. Dr. Adnan bir lamba direğinin altında durmuş, gazete okuyordu. Orada iki İngiliz ajanı duruyordu. İçimden "İnşallah öksürmez" diye dua ediyordum. Fakat, can tatlı, hürriyet kıymetlidir. Ömründe, ilk defa Adnan öksürüğüne galebe çalabildi. Nihayet,düdük çaldı ve biz vapura bindik.

Boğaziçi, harp gemilerinin ışıklarıyla pırıl pırıl. Toplar kıyılara çevrilmiş. Bahriyeliler aşağı yukarı dolaşıyor. Sular beyaz köpüklü. Ben dışanda oturdum. Biletçi: "Bu soğukta niçin içeri girmiyorsun, valide hanım?" dedi.

Üsküdar'da, Abdülmuttalip, yanıma gelerek, dedi ki:

"Vapurda, Babıâli'de bir mürettip olan Efkâr adlı bir Ermeni vardı. Arabaya çabuk binelim."

Fakat, herhalde Efkâr bizi ele vermedi.

Sultantepesine, oraya giden küçük ve dar yokuştan çıktık. Orada yalnız İngiliz polisi değil, hırsız da bulunur. El ele vererek, yolunu kaybetmiş iki çocuk gibi yürüyorduk.

Ekseri, bohçayı taşıdığı gibi, elimi de o tutuyordu. Çünkü, yokuş çıkmak ta o günlerden beri daima kalbime dokunur.

Baba evinin çam ormanını ve orada geçen çocukluğumu düşünmek ne garip idi. Nihayet en yüksekte olan tekkeye vardık.

Kapının önüne gelince, ipi çekip çıngırağı çaldık. Yukarıdan biri seslendi.

"Kim o?"

"Bizi İsa yolladı."

Yukarıdan ipi çektiler, kapı açıldı. Bizi, bir derviş karşıladı. Elindeki feneri indirerek yüzümüze baktı. Bu, çocuklarımın adını koymuş olan ihtiyar şeyhin damadı Kahraman idi. Dedi ki:

"Ah Dr. Adnan, şükür geldin. O kadar fena bir hazımsızlık çekiyorum ki."

Ne garipti! Adeta bir doktor sıfatıyla gelmiş gibiydi. Adnan Kahraman'ın omuzunu okşadı:

"Haydi yukarıya gidelim de, hastalığına orada bakarım." dedi.

Merdivenlerden çıkarken, şeyhin damadı diyordu ki:

"Sizi salıdan beri bekliyoruz. Dün, adeta yakalanmış olduğunuza hükmettik."

Bu aralık Şeyh de koşarak gelip bizi karşıladı.

Orada, Anadolu'ya gitmek isteyen dört tane daha mebus vardı. Şeyh bizi Boğaziçi'nin parlak manzarasına bakan bir odasına götürdü. Hemen hareket etmemiz gerektiğini söylüyordu. Celalettin Arif, bir gün önce, Miralay İsmet Bey de iki gün önce birkaç zabitle birlikte hareket et-

misti. İsmet adı bize ***büyük*** bir sevinç verdi. Karakteri ve zekâsı gelecek için herhangi mücadelede insana ümit ışığı veriyordu.

Artık Dr. Adnan'ı bu tarafa geçirdikten sonra, ertesi gün tekrar İstanbul'a giderek bir kaç kişiyi daha beraberimize almaya karar verdim.

Şeyh, bizim adımızı kadınlardan sakladı. Sadece Kahraman ile şeyhin küçük kardeşi Şemsettin biliyordu.

Aynı gün, bütün şehirde İngilizce ve Türkçe olarak, herhangi milliyetçiye yardım edenin ölüme mahkûm edileceğini ilan eden afişler asılmıştı. İstasyonda, bu afişlerin birinde ölüm kelimesinin muazzam harflerle yazılmış olduğunu gördüm. Buna general Wilson imza atmıştı. Eğer, sırf bize yardım edecekler ölümle tehdit ediliyorsa, acaba bizlere ne ceza vereceklerdi?

Biraz sonra dört mülteci yanımıza geldi. Bunlardan biri meşhur Çerkez Ethem'in kardeşi Binbaşı Reşit idi. Kendisi, Anadolu'daki milli hareketin en kudretli şeflerinden biri olduğu gibi, aynı zamanda Sarohan mebusu idi. Mavi gözlü, çok zeki ve iyi tavırlı bir adamdı. Dedi ki:

"Bize şimdi lazım olan şey, adam akıllı bir harita, bir de kılavuz."

Ben kendi kendime: "İşte aklı başında bir adam" dedim.

İkincisi, Kayseri'ye yakın olan Keskin mebusu Rıza Bey'di. Tam oranın şivesiyle konuşuyordu:

"Bende beş bomba, üç tabanca var. Çantamın içinde. Korkmayın, harbe hazırız."

Ben de kendi kendime: "Bu o kadar zeki değil" dedim. Bu silahla koca bir orduya karşı gelmek imkânı olmasa gerek. Ama, bu uzun boylu ve esmer adam o kadar saf ve iyi yürekli bir adam ki, ona karşı bir yakınlık hissetmekten kendimi alamadım.

Biz konuşurken, kapının çıngırağı çalındı ve çok geçmeden, odaya, kısa boylu, zayıf, sinirli halli bir adam girdi. Şeyh onu "Manavoğlu Nevres" diye tanıttı bize.

Eğer aramıza bir bomba düşmüş olsaydı, bundan daha çok şaşırmazdık. Bu adam hakkında bütün duyduklarım bir bir aklımdan geçti. Onun Kıbrıs'ta bir İngiliz ajanı olduğu ve Mısır'da Türkler aleyhine yayında bulunduğu söyleniyordu. Acaba doğru muydu? Kemalettin Sami de şöyle demişti: "Kısmen kaçık, kısmen bir evliya, kısmen de kanlı bir adamdır. Bir an olur ki memleketi için ölmeye hazırdır. Başka bir an, memleketi beş para için satar. Morfinmandır. Şimdi bize katılmaya çalışıyor. Onun fikrince, İttihatçılar ortadan kalkmadan Türkiye kurtulamaz. Vaktiyle de Garplıların adaletine çok inanırdı. Şimdi, hayal kırıklığına uğramış. Her şeyi yapmaya hazır görünüyor. Fakat, insan aramıza girip, sırlarımızı satmıyacağından emin olamıyor."

İşte, bütün bunlar zihnimden geçerken, Rıza ve Reşit Beylerin ona büyük bir hınçla baktıklarını gördüm. Manavoğlu Nevres şaşırdı ve bana onun bu durumu çok dokundu. Hele onların ellerini uzatıp da elini sıkmamaları bütün bütün beni üzdü. Elleri birden bire yanına düştü.

Ben içimden ona karşı duyduğum acımayı saklayarak

elimi uzattım. O da bana garip bir minnetle bakarken yüzündeki üzüntü biraz geçti.

"Nasılsınız. Nevres Bey!"

"Ben Anadolu'ya kaçmak istiyorum, Atâ Efendi" diye şeyhe hitap etti.

"Gel beni yarın gör, bir çaresine bakarız."

Zavallı şeyh, o adamın samimiyetine inanıyor ve ötekilerin aldığı vaziyetten fena halde sıkılıyordu. Gerçi, o evden çıkınca, benim de içim rahat etmedi ama, bu ruhen acı çeken bir adamla bir bağ kurmuş olmakla beraber, bütün selamet ve emniyetimizin onun durumuna bağlandığını düşünmekten de kendimi alamıyordum.

Şeyhin odasında Adnan'la bana yere yatak serdiler. Ötekiler hemen çekildi. O gece hareket ettiklerini haber aldım. Ben kendim İstanbul'da bir gece daha kalmak tehlikesini göze alıyordum. Çünkü, bir taraftan her türlü ihtimale karşı çocuklarım için bir şeyler yapmak zorundaydım. Fakat, bir saat için bile emniyette olmadığımızı biliyordum. Dr. Adnan'ı yatırdıktan sonra ben o gece uyumadım, bekledim. En küçük tehlike işaretine karşı tekkenin arkasındaki kapıdan çıkıp, geniş ve ıssız arsadan kaçmaya karar vermiştik. Pencerede oturmuş, uzaktaki ışıklan ve Sultantepesi'nin karanlık evlerini aynı zamanda tekkeye çıkan dar ve küçük yokuşu gözden geçiriyordum. Önce hiçbir hareket gözüme çarpmadı. Fakat gece yansı bu ıssız küçük yokuşta bir ışık belirdi. Kendi kendime: "Acaba Nevres bizi ele mi verdi?" diyordum. Gözlerim yokuşa dikilmişti. Bir tek adam, elinde bir cep feneri ile, yolunu bulmaya çalışarak,

yokuşta yürüyordu. Acaba herkesi uyandırıp kaçmalı mıydı? Hayır! Başka bir ışık veya gölge görmeden beklemeye karar verdim. Bu, hayli güç bir durumdu. Işık sağa sola çevriliyor, ben de, nihayet herkesi uyandırmaya karar veriyorum. Fakat tam o anda, fener tutan adam tekkenin yanındaki büyük evin bahçesine girdi. Garip olarak, sonradan, adamın Salih Zeki olduğunu öğrendim. Anlaşılan, tıpkı, biz Sultantepesi'nde onunla evli olduğumuz zamanki gibi, orada tutmuş olduğu bir evden çıkıp geceleri komşuya gidiyor ve geç vakit eve dönüyordu. O gece o sokaktan o saatte geçmesi ne garip bir tesadüftü!

Sabahleyin erkenden giyinerek yokuştan indim, ıssız ve kimsenin bulunmadığı taraflardan Üsküdar İskelesi'ne gittim. Şimdi, yıllar yılı tanıdığım bu yerde bir takım siyah kalpaklı adamlar (Emniyetin adamları) geleni geçeni gözden geçiliyorlardı. Gerçi, orada herkes kabahatli imiş gibi bu tetkikten ürkmüş görünüyorsa da ben korku gösteremezdim. Çünkü, iki gün daha orada kalmaya, bu tehlikeye göğüs germeye mecburdum. Herhalde, yakalanmaktan çok, bu meselede muvaffak olmak kararım kuvvetliydi. Yine Boğaziçi Vapuru'nun soğuk ve dondurucu rüzgârlara açık güvertesinde oturdum. İstanbul'a geçince tekrar Nigar'lann evine gittim, orada Abdülmuttalip'i görecektim. O da beni, bazı dostlarla temasa getirecekti. Bu, boşuna oldu. Cami Bey'den başka kimse ile irtibat kuramamıştı (1).

(1) Cami Bey en eski ve en gerçek Türk liberallerinden biriydi. Abdülhamit devrinde genç bir zabitken, Fizan çöllerine sürülmüş, bir hayli sergüzeşt geçirmişti. Nihayet, memleketin en büyük vatanseverlerinden olan Trablusgarp Va-

Cami Bey'in bulunduğu yer Abdülmuttalib'e söylenmemişti. Fakat, kendisini nasıl göreceğim hususu kararlaştırılmıştı. Rıfkı (Pasin) Bey isminde bir arkadaşı beni ertesi gün Üsküdar iskelesinde bulacak ve ona götürecekti. Bu adamı hiç tanımıyordum. Bana bir resmini verdiler. O da beni kıyafetimden ve bilhassa elimin üzerine atılmış lacivert bir şaldan tanıyacaktı. Beni tanır tanımaz yanıma gelecek:

"Nasılsınız, Fatma Hanım?" dedikten sonra Cami Bey'in evine götürecekti.

Ertesi gün, benim İstanbul'daki son günüm olacaktı. Çünkü, daha bundan sonra başkalarını aramaya karar vermiştim. İşittiğime göre, Parlamento İngilizler tarafından basılmış, Rauf Bey'le Kara Vasıf Bey alınıp götürülmüştü. Gerçi, parlamentonun 30 kişilik muhafızı olan cesur asker-

lisi Recep Paşa onu yaver olarak almıştı. Cami Bey ilk önce, Abdülhamid'in tahtından indirilmesinde rol oynayanların arasında idi ve ilk Millet Meclisi'ne Fizan mebusu olarak gelmişti. Bununla beraber, İttihat ve Terakki'nin iktidara geldikten sonraki bazı vaziyetleri karşısında hayal kırıklığına uğrayarak muhalefete geçmişti. Bununla beraber, muhalefetten de yüzünü çok çabuk çevirerek ayrılmıştı, ve siyaseti ebediyyen bırakmaya karar vermiş olmakla beraber, Türkiye'nin bu ölüm-kalım mücadelesine ister istemez katılmıştı. Bilhassa, Adana kıtallerinden ve İzmir'in işgalinden sonra, ona da İtilaf kuvvetlerinin Türkiye'yi ortadan kaldırmak istemeleri bu karan verdirmişti. Evet, tek ihtimal bu mücadeleye bağlı jdi. Cami Bey'in siyasette hiç bir zaman muvaffak olamaması, kısmen gerek İttihat ve Terakki, hatta daha sonra milli rejimde, hiç bir ihtirası olmamasına bağlıydı. Bundan başka da, çok hassas, hareketi sevmez ve hitabetten kaçınır bir adam olduğu için, bir köşeye çekilip kafasının içinde inandığı esaslara bağlı kalmayı tercih ederdi. Tâ ilk zamandan, tabiatındaki mistik cephe onu Mahatma Gandhi'nin pasif mukavemet esasına inandırmıştı. Belki siyasette bu, en iyi usuldü. İnsanlann içindeki hayvan tarafı, ister müdafaa ister mücadelede olsun, etraflanna daima zarar getirmiştir. Acaba bekanın tek ihtimali, pasif mukavemette değil miydi? İşte Cami Bey'in ileri sürdüğü deliller bunlardı. Kısa sürmekle beraber, milli mücadele devrindeki hizmetleri manidardır. Bunlara daha sonra geleceğim.

leri mukavemet etmek istemişlerse de, orada böyle bir mücadelenin uygun olmayacağını bazı mebuslar söylemişti.

Ben Mahmure Abla'nın Gedikpaşa'daki küçük evine gittim. Abla, ailesiyle birlikte benim evimde oturuyordu. Nakiye Hanım'la Mahmure Abla benim yanımdaydılar. Gerçi, bu büyük bir tehlikeydi ama, oğullarımdan bir tanesini olsun görmeden ayrılmak istemiyordum. Büyüğünü istedim çünkü, küçük çok heyecanlıydı ve Robert College'deki azınlıklara mensup arkadaşlarının taarruzlarına mukavemet edemiyerek kendisini tehlikeye atabilirdi. O gün, sokaklarda asılı olan büyük harflerle yazılı ÖLÜM başlığı altındaki afişler mütemadiyen gözüme çarpıyordu. O gece Üsküdar'a döndüm.

Cumartesi sabahı tekrar iskeleye indim. Siyah kalpaklılar çoğalmış, herkes gibi beni de gözden geçiliyorlardı. Sükûnla ben de onlara baktıktan soma yavaş yavaş yürüdüm.

Biraz sonra birisi arkamdan:

"Nasılsınız Fatma Hanım?" diye seslendi.

Sarışın bir adamla karşı karşıya geldim. Beşiktaş vapuruna binmemiz gerektiğini söyledi. İskele hınca hınç doluydu. Ben kendime bir paket tütün ve sigara kâğıdı, biraz da şam fıstığı alarak vapura girdim. Hava o kadar soğuktu ki, güvertede oturamadım.

Kamarada, denize bakan pencerenin önünde bir genç kız oturuyordu. Benim üniversite talebelerinden biriydi. Yalnız onun profilini görüyor, denizi seyrettiğinin farkına varıyordum. Tütün paketini, üzerine vurarak açtım, bir si-

gara sarmaya başladım. Bu sınıf halkın tavnnı ne kadar iyi taklit ettiğimi düşünerek koltuklarım kabanrken, karşımdaki genç kızın dönüp bana baktığının farkına vardım. Sigara sarmakta devam ederek ve nihayet kibriti çakıp sigarayı yakarken, yüreğim ağzıma geldi. Çünkü bu defa tanınmıştım. Çok şükür, bugün artık ellerim sosyete hanımlannın ince, manikürlü elleri değil, çalışan alelade bir kadının elleridir. Yapılacak tek şey, onun yüzünde beliren korku ve aynı zamanda sevinci görmemiş gibi davranmaktı. Halinden, yerinden fırlayıp bana gelmek istediğini hissettim. Ama ben bu ara bir taraftan sigarayı tellendiriyor, bir taraftan da onu görmezlikten geliyordum. Yavaş yavaş yüzündeki heyecan uçtu, gözleri yaşardı, aynı zamanda, şüphe ve acıyla doldu. Sigara biter bitmez, fıstık külahını açarak içindekiler yiyip kabuklarını yere tükürmeye başladım. Bu, ona benim Halide Edip olmadığım kanaatini vermiş olacak ki, yüzünü tekrar denize çevirdi. Gerçi beni hiçbir zaman ele vermeyeceğini biliyordum ama, bana yardım eden vatandaşlar ölümle tehdit edildiği için beni tanımamasını kendi menfaati bakımından uygun buldum.

Beşiktaş'tan bir araba ile Nişantaşı'na çıktık. Rıfkı Bey dedi ki:

"Beni uzaktan takip edin. Bir kapının önünde durup ayaklarımın tozunu alıp çekildikten sonra siz o kapıdan içeriye girin. Cami Bey üçüncü kattadır. Bir saatten fazla durmayınız. Ben sizi köşe başında bekliyeceğim."

Cami Bey beni görünce iki dakika kadar hayret içinde bana baktı. Derhal hareketimizin planını hazırladık. Ken-

disi ayni gün, öğleden sonra Bebek'e inecek, Beylerbeyine geçecek, orada Abdülmuttalib onu bekliyecek, tekkeye götürecek. Ertesi güne kadar hazırlık tamam olacak, ben ertesi sabah tekkeye geldiğim zaman da yola çıkacağız.

Cami Bey sordu:

"Bu geceyi İstanbul'da geçirmeniz tehlikeli olmaz mı?"

Öyleydi. Fakat benim için bu, bir mecburiyetti. Cami Bey de çok üzgün görünüyordu. Çok güzel, genç bir karısı, en büyüğü 15 yaşında, en küçüğü 9 aylık olmak üzere 5 çocuğu vardı. Onları bir hafta geçindirecek kadar bile parası yoktu. Hemen o gün, bir dosttan borç almaya karar verdik. Başını iki elleri arasına alıp sıkışını hiç unutmam.

Ben, Rıfkı Bey'i köşe başında buldum. Osmanbey'e kadar yürüdük. Zenci bir arabacının arabasına binmeye karar verdik. Fakat arabaya binerken iki üniformalı İngiliz Polisi ile bir sivil memurun arabaya binenleri gözden geçirdiğine dikkat ettik. Arabanın önünde durarak konuştuk. Ben diyordum ki:

"Ben buraya bugün efendi hazretlerini görmeye geldim."

O da cevap veriyordu:

"Ben de inşallah yakında kendilerini ziyarete gideceğim."

Ben arabaya yalnız bindim. O, yerden alaturka bir temenna verip ayrıldı. Arabacıya beni köprüye götürmesini söyledim. Herhalde Mahmure Abla'ya gidinceye kadar bel-

ki üç defa araba değiştirecektim. Zencinin garip bir suretde bana baktığını ve Beyoğlu'ndan lüzumundan fazla ağır gittiğini hissettim. Belki beni İngiliz polisine teslim edip etmeyeceğini düşünüyordu. İlan edilmiş olmamakla beraber, beni haber verenlere 500 veya 1000 İngiliz lirası verileceği söylentilerini duymuştum. Bu para bu zavallı için oldukça mühim idi.

Bununla beraber arabacı beni köprüye kadar götürdü.

Mahmure Abla'nın evine geldiğim zaman, lambayı yakmadan önce penceresine battaniyeler astı. Çünkü, komşuları onun benim evimde olduğunu sanıyorlardı. Beni soyup yatağa yatırması ne kadar büyük bir huzur verdi. Yatağım bir yer yatağıydı. O gece herhalde bir karyolada yatamazdım. Ömrümde hissetmediğim bir baş dönmesiyle beraber ateşim de vardı. Tavan, lamba, etraftaki eşya birbirine karışıp duruyordu. Fakat ben, ertesi gün için yapılacak hazırlıkları ablama söylüyordum:

"İki dış fırçası, bir yüz havlusu, altı mendil, bir şişe tentürdiyot, bundan başka yarım kilo ekmek, biraz peynir, bir de cep feneri."

Etrafımdaki mütemadi dönüşten dolayı gözlerim kapalıydı. Fakat, Mahmure Abla bunları kaydetti. Biraz sonra, Nakiye Hanım, büyük oğlumla geldi. On dört yaşındaydı. Fakat birdenbire, o vaziyette, bana büyümüş bir insan gibi geldi.

Onlar yemek yedikten sonra, kâğıt kalem istedim ve oğluma benim yanımdan ayrılmamasını söyledim. Ben yazı yazarken, kollarıyla beni tuttu. Önce, yazdığım en önem-

li mektup, Mr. Crane'e dir. Oğullarım şayet Amerika'ya gitmek mecburiyetinde kalırlarsa, onlarla meşgul olmasını rica ediyordum. Çünkü, İngilizlerin bizim gibilerin çocuklarını çok geçmeden alacaklarından emindim.

Nihayet, büyük bir baş dönmesi ve ateş içinde uzandım, gözlerimi kapadım. Ertesi gün çok zor olacaktı. Bununla beraber, hiç ağlamadım. Bütün gece, oğlum, oda, ışık etrafımda dönüyor gibiydiler.

İkide birde oğlumla konuşuyordum, fakat bunlar önemli bir şeyler hakkında değildi. Mütemadiyen küçük oğlumun, uzun pantolonundan memnun olup olmadığını soruyordum.

Ertesi sabah, saat 6'da Mahmure Abla geldi. Beni onlar giydirdiler. Çünkü, hâlâ ateşim yüksekti ve başım durmadan ağrıyordu. Bununla beraber, sokağa çıkar çıkmaz kendimi ayakta tutabileceğimden emindim. Ablam bir muska getirip boynuma taktı ve dedi ki:

"Bu, Şeyh Edbalî'nin odasında asılı bir duaymış. Bir gün Sultan Osman, şehzadeyken, onu ziyarete gelmiş, bu duanın ne olduğunu sormuş. Şeyh de bunun ne kadar mühim olduğunu söyleyince, bütün gece, bu duanın asılı olduğu yerin altında durarak kurmak istediği hükümet için sabaha kadar dua etmiş. O hükümet geldi geçti. Sizler onu yerine koyacaksınız yine. Şimdi bunu boynuna asalım, sen bu mukaddes dua yolunda çalışırken, sana bir zarar gelmez."

Mahmure Abla'nın hiç bir zaman bu kadar ciddi konuştuğunu duymamıştım. Durmadan yüzüme bakıyor, gülüp gülmediğimi anlamak istiyordu.

"Tak boynuma abla, bir daha çıkarmam."

Çocukluğumda boynuma muska astırmazdım. Fakat, bunu Mahmure Abla'nın kendisini ifade ettiği için takıyordum.

İdealistler için insan unsuru kadar önemli bir şey yoktur. Bu unsur ortadan kalkar kalkmaz, onlar dünya için bir tehlike teşkil ederler. Çünkü, bu âlem sırf onların ideali için yaratılmış değildir.

Nakiye Hanım'la oğlum önce çıktılar. Ağlamadılar. Öyle istiyordum. Ben de onların arkasından bohçamla ve ekmek paketimle çıkacaktım. Günlerden beri o kadar az şey yemiştim ki! Ama kendi midemin boşluğunu düşünecek durumda değildim. Ablam dedi ki:

"Sen Ali Şamil Paşa'nın kızı, Bedirhan Paşa'nın torunusun. Yakalarlarsa bunu söyleyeceksin."

"Pekâlâ!".

"Nüfus tezkerelerini de almalısın."

Köşedeki bir sepetten nüfus tezkerelerini çıkararak kendi göğsüne koydu.

Tekrar karşı karşıya durmuş, hemen hemen otuz yıl önce, 'mor salkımlı ev'de, oynadığımız oyunlardan birini tekrar ediyor gibiydik.

Ben dedim ki:

"Ben ben değilim."

"Sen kimsin?"

"Ben Bedirhani Mahmure Hanım'ın Ayşe adlı beslemesiyim. Bütün eski ailelerin böyle beslemeleri vardır, ve arkalarından sokakta yürür ve hanımları da onlara ikide bir, "Haydi, Ayşe, yürü, bohçaya dikkat et!" derler.

Bu oyuna Mahmure Abla razı oldu. Fakat çok ciddi görünüyordu. Kapıyı kaparken "Allah'ım sen bize yardım et!" dedi. Bir daha böyle bir şey söylememesini kendisine tenbih ettim.

Gerçi, Mahmure Abla kadar mukallit insana rastlamak güçse de, bugün aklını kaybetmiş ve aptal görünüyordu. Bir türlü bohçayı benim taşımama razı olmuyordu. Başımın dönmesinden dolayı, birdenbire düşebileceğimi sanıyordu. Bir düzüye dönüp bana bakıyordu. Çok şükür, sokaklarda birkaç Arnavut salepçiden başka kimsecikler yoktu. Divanyolu'na kadar kimseye rastlamadan geldik. Orada bir arabaya bindik. Artık başımın dönmesi geçmiş gibiydi. Ben, ikimizi de idare etmek mecburiyetindeydim. İskelede, bir kayığa mı, yoksa vapura mı binmek daha uygun olacağını tartıştık. Fakat, hava öylesine soğuktu ki, her türlü tehlikeyi göze alarak vapura bindik.

Üsküdar iskelesinde, o tarafta yıllarca oturmuş olduğumuz için, beni tanımayan arabacı azdı. Bununla beraber, hemen hiç binmemiş olduğum tek atlı paraşollerden birine atlayarak, Bülbülderesi'ne kadar gittik. Ben onu yokuşun altında bırakmak istiyordum. Fakat, o beraber gelmek için ısrar etti. Nihayet, tekkenin dar yokuşuna geldik. Kapıya yaklaşırken şeyhin kardeşi, rengi sapsarı, korkunç bir fısıltıyla bize koşarak geldi ve dedi ki:

"Dün gece polis geldi. Herkes gitti. Siz hemen yandaki eve gidin. İçeriye bahçeden girin."

Zavallı çocuk, konuşurken, gözleri evlerinden dışarı fırlıyordu. Gösterdiği eve doğru giderek, içeriye girdik. Bu-

rası, Rıza Bey'in eviydi. Onun oğlu, Hilâli Ahmer'de Dr. Adnan'ın kâtibiydi. Ne yazık ki aile büyük bir felaket geçirmiş bulunuyordu. Bir kızını o ay kaybetmişti. Fakat annesi, gayet sakin, dost, metin ve güzeldi. Süleyman Bey'in oğlu Saffet ile Abdülmuttalip de oradaydılar. Ben sordum:

"Ne oldu?"

Anlaşıldığına göre, Cami Bey tekkeye geldikten sonra, İtalyan ve İngiliz polisleri de gelmişler. Bunun üzerine, şeyh arka pencereden atlayarak kaçmış, Dr. Adnan'la Cami Bey de bu eve gelmişler. Evin arka tarafı, boş ve kimsenin geçmediği büyük bir arsaydı. Dr. Adnan'la Cami Bey oradan kaçmışlar.

Bütün arabalar Kısıklı ve Çamlıca'da İngilizler tarafından teftiş ediliyordu. Cami Bey'le Dr. Adnan, Yalnızselvi'ye boş arsalardan yürüyerek gitmişler. Ben kadın olduğum için kurtulmam ihtimalini daha büyük görmüşler. Bizi Bülbülderesi'nde bir araba bekliyormuş. Bir jandarma da bizimle beraber gelecekmiş.

"Ben sordum: "Ya arabacı?"

Arabacıya güvenmek için sebepler vardı. Bu işi eski jandarma kumandanı Remzi Bey hazırlamıştı. Arabacı, altı yıl hapse mahkûmmuş. Bizi buradan geçirdiği takdirde, serbest bırakacağını Remzi Bey ona söz vermiş. Biz hemen hareket etmek mecburiyetindeydik. Bundan başka da, bir suale maruz kalırsak, ne cevap vereceğimizi de hazırlamıştık.

Nihayet arabaya binerek hareket ettik. Jandarma, gayet ciddi görünüyor, zenci arabacı da dudaklarının titremesine mani olamıyordu. Gözleri fıldır fıldır dönüyor, adeta

Amerikan gazetelerinde rastlanan zenci karikatürlerini hatırlatıyordu. Mütemadiyen başını bana çevirip mırıldanıyordu:

"Eğer bundan sağ kurtulursam... Bir daha... Asla.."

Bu cümleyi bitiremiyordu. Acaba, bir daha bir suç işlemeyeceğini mi, yoksa bir mülteciyi kaçırmayacağını mı söylemek istiyordu? On dakika kadar gittikten sonra, tekrar başını bana çevirdi. Fıldır fıldır dönen gözlerinin siyahları koybolmuş, iki beyaz nokta kalmıştı. Ağlar gibi: "Mültecileri kaçıranların cezası..." diye mırıldandı. Ben de ona doğru uzanarak, ciddi bir edayla:

"Bana bak! Ölümden daha büyük ceza var mı?" diye sordum.

"Yooook!".

"Ceza vermek istedikleri biziz, değil mi? En büyük cezayı tabii bize verecekler. Eğer bir mülteci kadını kaçırırken tutulursan, sana verecekleri ceza en nihayet altı yıllık hapistir."

Yutkundu, yine sordu:

"Sen Halide Edip Hanım'sın, değil mi? En çok seni tutmak istiyorlar." dedi.

"O halde ölüm cezasının şerefi bana ait olması lazım."

Herhalde, arabacı ölüm cezasının bir şeref olacağına inanmıyordu. Sordu:

"Benim cezamın altı yıldan fazla olmayacağını biliyor musun?"

"Bana bak! Senin yapacağın şey, eğer bir şey sorarlarsa, beni Bülbülderesi'nden alıp Cemal Bey'in evine

götürdüğünü söylersin. Ondan ötesini bana bırak! Bu gece evine dönersin. Arabayı koşturma. Bilhassa İngilizlerin önünden geçerken. Eğer korku göstermezsen, hiçbir şey olmaz."

Dizginleri tekrar yakalıyarak, azimle arabayı sürmeye çalıştı. Fakat gözleri mütemadiyen bana dönüyor ve evlerinden fırlıyordu.

Büyük Çamlıca'nın dört yol ağzında, İngilizler duruyorlardı. Çok şükür, İzmir'in işgalinden sonra hiç bir şeyden korkmamak için verdiğim karar hâlâ yerinde idi.

Bir İngiliz askeri ağacın altında durmuş, yolu gözetliyordu. Arkasında üç asker daha vardı. Heliyografla etrafa işaret veriyorlardı. Arabadan eğildim, onu tetkik ettim. Önde duran askere karşı içimde büyük bir acıma hissi kabardı. Sapsarı, yorgun görünüyordu. Zavallı adam belki sıtmaya tutulmuştu.

Eğer ben avlanan zavallı bir hayvansam, o zavallı da o hayvanı zorla avlamaya sevk edilmiş bir mahluktu. Kimbilir, nasıl, içinde memleketinin hasreti vardı. Ondan sonra, arkasındakilere dikkat ettim. Anlaşıldığına göre, Bakkalköy ile Paşaköy'ün Ermenileri silahlandırılmış, şüphe ettikleri kim olursa olsun, vurmak emrini almışlardı. Aynı zamanda, daha uzakta bir avuç Türk de mültecilere yardıma çalışıyordu. Arabanın içindeki basit, alelâdeTürk kadınına bir defa baktıktan sonra, onun için her halde bir işaret vermedi. Başta duran, gözlerini yolun aşağısına çevirdi. Benim zenci arabacı şaşırmıştı. Fakat, o kadar yorulmuştu ki, Yalnızselvi yolunun başında arabayı durdurdu. Birden, korkunç bir fırtına çıktı. Önümüzdeki katır arabaları, İngiliz

askerleri, aşağı yukarı gidip geliyorlardı. Bizse hâlâ orada duruyorduk. Ben orada bu kadar uzun boylu durmamızı şüpheli buldum fakat bize katılacak olan jandarma gelmekte gecikiyordu. Nihayet, koşarak geldi. Yüzünden, fena haber getirdiğini anladım. Fakat, daha fazla durmayı tehlikeli bulduğum için: "Arabaya atla, orada konuşuruz" dedim.

Verdiği haberler pek hoş değildi. Şamandıra -ki bizim geceyi geçireceğimiz köydü- ve ondan öneki Dudullu'yu İngilizler işgal etmişlerdi ve İstanbul'dan gelen olup olmadığını teftişe koyulmuşlardı. Jandarma, bütün bunları gizli telgraf servisinden öğrenmişti. Şimdi, jandarma benîm Çamlıca'dan geçtiğimi onlara haber vermek mecburiyetindeydi. İstanbul'dan Ankara'ya kadar gizli bir telefon sistemi kurulmuş bulunuyordu. Bunu yapan, vatansever ve cesur telgrafçılar, her tehlikeyi göze almışlardı. İnsan, ister istemez, onları tanınmış ve meşhur isimlerden daha mühim buluyordu. Çünkü, onların hiç birinin adı tarihe geçecek değildi.

Yalnızselvi'ye yaklaşınca, sahne muazzam bir facianın prologu olmaya elverişli bir durum almıştı. Hudutsuz bir ovanın üzerinde rüzgâr, tozları korkunç bir hızla kaldırıyor, garip garip renkler ortaya çıkıyordu. Ovanın ortasında, bir tek selvi, tek başına, bir bayrak gibi sağa sola sallanıyordu. Yalnızselvi, üç kahve, birkaç evden ibaretti. Oraya gelir gelmez, araba durdu. Jandarma atlayarak, kahveye Dr. Adnan'la, Cami Bey'i aramaya gitmek istedi. Ben sordum:

"Onları tanıyor musun?"

"Dr. Adnan'ı resimlerinden biliyorum."

Üç kahveyi de dolaştıktan sonra, jandarma gelerek orada onlan bulamadığını ve şüpheyi çekmemek için köylülerden de soramadığını söyledi. Orada uzun boylu duramazdık. Tam hareket etmeye karar verdiğim anda, hatırıma Cami Bey'in bir kardeşinin Yalnızselvi'de oturduğu ve yanında ressam Nazmi Ziya'nın bulunduğunu söylediği geldi. Kahveye Nazmi Ziya Bey'in evini sorduktan sonra, oraya doğru yollanmaya karar verdik. Biz oraya varmadan, bir jandarma elini sallayarak bize doğru koştu. Bu jandarma Dr. Adnan'la, Cami Bey'e yardım etmek üzere teşkilat tarafından memur edilmişti. Onlar da jandarmayı beni yolda beklemeye memur etmişlerdi. Adamcağız da soğuk yüzünden köye gitmiş, geç kalmıştı. Beş dakika sonra, Cami Bey, Dr. Adnan ve Cami Bey'in kardeşinin bana doğru geldiklerini gördüm. Dr. Adnan'ı bir getr pantolonla görmek bana her şeyi unutturdu. Anlaşılan, Süleyman Bey'in oğlu Saffet'in getrlerini giymiş ve İstanbul'da herkesin tanıdığı ciddi kıyafetini bırakmıştı. Herhalde o vahşi boşlukta bu kıyafetle Dr. Adnan çok garip görünüyordu. Bir elinde küçük bir av torbası vardı. Bunu Cami Bey'in kardeşi kendisine vermişti. Bu, yolda, çok işimize yaradı. Burada tekrar etmek gerekir ki, hayatta sanıldığından çok daha az şeye ihtiyacımız vardı. Cami Bey'le Adnan üzgün görünüyorlardı. Dudullu'nun İngilizler tarafından işgalini duymuşlardı. O halde Samandra'ya şimdi gidemezdik. Bundan başka da zenci arabacı Dudullu'dan öteye gidemiyeceğini bildirdi. Cami Bey ve Dr. Adnan Samandra'ya tarlalardan yürüyerek gideceklerdi. Saat üçe geliyordu. Gideceğimiz yer de

25 km. ötedeydi. Oraya ancak saat 11'de varılabilirdi. Fakat, Dudullu'da bir vasıta bulmak meselesi vardı. İkisi de zenci arabacıya çok yalvardı. Fakat fayda vermedi. Adamcağız, gözlerinden yaşlar akarak:

"Yapamam, yapamam, beni öldürürler." diyordu.

Ben de: "Zararı yok, gerekirse öküze de binerim. Allahaısmarladık" dedikten sonra arabaya atladım. Ben arabaya binerken, Adnan'ın sesini duydum:

"Halide, Halide!"

Bu ses bir erkek sesinden ziyade, kapana tutulmuş bir zavallı yaratığın sesi idi.

"Efendim?" diye cevap verdim.

- "Eğer, 11'e kadar Samandra'da bizi bulamazsanız, siz de bir şey olmamış gibi yolunuza devam ediniz."

Bir an cevap yok, sonra, garip küçük bir ses:

"Peki, peki".

Bu, Mahmure Abla'nın, "Allahım, sen bize yardım et!"ini hatırlatıyordu.

Artık ortalık kapkaranlıktı. Rüzgâr, karanlığı karıştırır gibi garip bir ahenk içinde eserken, biz de yolumuza koyulduk. Saat beşe doğru Dudullu'ya vardığımız zaman, bir İngiliz müfrezesinin önlerinde katırlar, oradan çekilmekte olduğunu gördük. Birdenbire, bir çift yorgun mavi göz, başını arabaya uzattı. Arabacının bağırmasından korktum. Fakat, adamcağız başını çevirip yürüdü, gitti. İngiliz müfrezesi oradan çekilip gitmişti. Fakat, köy korku içindeydi. Yanımdaki jandarma ne yapacağını şaşırmıştı. Ninayet, karakola giderek, orada benim için bir vasıta -hatta bir katır- te-

min etmeye çalıştı. O gittikten sonra arabacıyı yanıma çağırdım. Arabanın yanında, ayakta duruyordum. Zavallı adam adeta sayiklar gibi: "Olmaz, daha ileriye gidemem" diyordu. Fakat ben, aldırmayarak durmadan onu iknaa çalışıyordum. Beni Samandra'ya götürmesini temin etmek istiyordum. Nihayet, bu zavallı alık zenci arabacıyı ikna edebildim. Jandarma döndüğü zaman arabacı harekete hazırlanıyordu.

"Arabaya atla, İhsan Efendi, çabuk. Gidiyoruz!" dedim.

Jandarma arabaya atladı, olanca süratle hareket ettik. Yüzünden, köyde hiç bir vasıta bulamamış olduğunu anladım.

Samandra'ya saat sekizde girebilmiştik. Doğru, jandarma karakoluna gittik. Makedonyalı oldukları anlaşılan iki jandarma beni arabadan indirerek, zemini toprak, içinde dört büyük yatak bulunan bir odaya götürdüler. Odanın ortasında büyük bir soba vardı. Tek tahta sandalyeyi bana verdiler. Jandarmanın biri, önce sobaya odun doldurduktan sonra telefona gitti.

"Ben Karakol kumandanı Şemsi Çavuş. Alemdar'a telefon edeceğim. Bağlayın... Alo, alo, Alemdar!.. Halide Hanım Samandra'ya sağ salim geldi. Adnan Bey'le Cami Bey daha sonra gelecekler. Onlar yürüyorlarmış... Bizim sadece üçümüzün tüfeği var... Köyü terk edemeyiz... Evet, yirmiler dışarıda. Geldikleri zaman telefon ederim."

Şemsi Çavuş telefonu bırakınca bana dedi ki:

"Köylüler evlerine çekilince sizi bir yere götürürüm, rahat edersiniz."

Fakat, bir dakika geçmeden telefon çaldı. Çavuş yine konuşmaya başladı'

"Burası Samandra. Orası neresi? Evet, evet... Selametle geldi. Evet, evet... Ötekiler yürüyorlar. Evet, evet, yirmiler de bu civarda."

Bu, biraz düşündürücü bir vaziyetti. Yirmiler Bakkalköy'ün İngilizler emrinde olan çetesiydi. Eğer Dr. Adnan'la Cami Bey onların eline düşerlerse, hiç düşünmeden öldürürlerdi. O günlerde, merhamete benzer hiç bir his milli mücadeleye girişenlere karşı yoktu. Ben, 11'e kadar ümidi kesmemeye karar verdim. Çavuş odadan çıkınca, sobanın karşısında biraz nefes alarak oturdum. Sıcaklık beni adeta sevindirmişti. Biraz sonra dışarıda insan olduğunu hissedince, gittim kapıyı açtım. Evet, kapının önünde, bir tek fener altında altı tane uzun boylu adam, duvara dayanmış, duruyordu, önlerindeki küçük çukurdaki su donmuştu. Seslendim:

"İçeri gelin, arkadaşlar, gelin, ben rahatsız olmam."

Jandarmalar birer birer içeri girdiler. Odada bir çocuk uyuyormuş gibi ayaklarının ucuna basarak yavaşça ilerleyip yatakların üstüne oturdular. Hepsinin gözleri önlerinde. Hiçbiri bir tek söz söylemiyordu. Bir iki dakika sonra, bir tanesi sobaya tekrar ateş attı.

İlk ağzını açan ben oldum:

"Arkadaşlar, karnım aç." dedim.

O sabah saat altıda Mahmure Abla'nın bana vermiş olduğu bir fincan çaydan sonra ağzıma hiçbir şey koymamıştım. Hepsi birden yerlerinden fırladı. Biraz sonra hepsinin

elinde birer siyah ekmek somunu, yanıma geldiler. Her biri kendi ekmeğini kabul ettirmek istiyordu. Güldüm:

"Bana bir dilim kesiniz" dedim ve tabiî, kumandanları kesti.

Ekmek yutulamayacak kadar katıydı. Bu adamlar, ellerine sadece böyle ekmek verebilen bir hizmete kendilerini vermişlerdi. Kendi kendimden adeta utandım, şimdi artık, aramızda bir dostluk havası hasıl olmuştu. Hepsi, yüzümü tetkik ediyordu. Kendi memleketlerinin bir kadınının İngilizlere karşı koymuş olmasından dolayı büyük bir gurur duyuyorlardı. Nihayet dilleri çözüldü. Kumandanları cebinden sararmış, pis bir kâğıt parçası çıkararak yatağımın üstüne koydu ve dedi ki:

"Bu, Sunday Times'dendir. Burada Enver Paşa'nın Hayber geçidinin başında İngilizlerle mücadelesini yazıyor. (Böyle bir şeyin Sunday Times tarafından basılmamış olduğunu ve bunu sırf askerlerin maneviyatını yükseltmek için uydurmuş olduğunu öğrendim.)

Bundan sonra, bir bir konuşmaya başladılar. Padişahın memlekete hıyanet ettiğini söylediler. Yenildikse ne olurdu, Almanlar da yenilmemiş miydi? Bizim istiklalimizi elimizden almaya ne haklan vardı? Evet, Osmanlı hanedanından birinin memleketi yabancılara satması nasıl bir ayıptı. Fakat, biz bundan sonra istibtadı ortadan kaldıracaktık. Hiç olmazsa, Bulgarlardan örnek almak gerekti. Onlar hiçbir zaman itibdada baş eğmemişlerdi.

İşte, konuşmalarının konusu buydu. Onların hepsi Makedonyalıydı. Hepsi heyecanlı, isyancı ve istibdada karşı

duran hisler taşıyorlardı. Hepsi belirsiz bir şekilde, yeni bir Türkiye hayal ediyor ve bunu yaratacak bir kahraman düşünüyordu. Bu Makedonyalıların içinde Enver Paşa'ya karşı büyük bir temayül olduğunu anladım. İçlerinden biri Makedonya'da onunla birlikte dövüşmüştü. Kumandanları laflarını keserek, Mustafa Kemal Paşa'dan bahsetmeye başladı. Ne kadar büyük bir asker olduğunu ve Yunanlıları Atina'ya def edeceğini söyledi. Nihayet, saat dokuz olmuştu. Kumandan ayağa kalktı ve dedi ki:

"Artık seni bir eve götürebiliriz, Halide Hanım."

Bunu söyledikten sonra, ötekiler ayağa kalktılar. Tıpkı girdikleri gibi odadan yavaş yavaş çıktılar.

Ayağa kalkıp da gözüm pencereye ilişince, orada bir adamın aşağı yukarı yürümekte olduğunu gördüm. Yüzünü fark edememekle beraber, hareket halinde olduğunu görüyordum. Herhalde ayakları yere bir kaplan ayağı gibi sessiz basıyordu. Pencereye yaklaşarak yüzünü görmeye çalıştım. Işığın altında, iki parlak siyah göz, uzun, ince, biraz çarpık bir burun ve yanaklarından çenesine inen siyah bıyıklar gördüm. Bu yüz bana eski bir Galyalı veya Yeniçeriyi hatırlattı. Kumandan dedi ki:

"Aşağıda Mehmet Çavuş nöbet bekliyor."

"Mehmet Çavuş kim?"

"Anadolulu komiteci. Kuvayı Milliye'den."

Bu yüze dikkatle baktığım zaman, onun da benim gibi bir maksat için can vermeye hazır olduğunu hissettim. Kumandanla beraber yanına gittiğimiz zaman:

"Safa geldiniz, Halide Hanım" dedi.

Gülümsediği zaman, bütün beyaz dişleri meydana çıkıyordu. Kumandan dedi ki:

"O silah kaçırır. Biraz çenesi düşüktür."

Bir Makedonyalı için, başıyla, eliyle veya gözüyle bir hareket yaparak cevap vermeyen herkesin çenesi düşüktür. Ben, kumandanla uzaklaşırken, seslendi:

"Ben nöbet bekliyorum."

Buna "Korkmayın" kelimesini eklemesi, beni de kendisi gibi bu işin bir ferdi saydığı hissini veriyordu.

Karanlık ve çamurlu sokağa girdiğimiz zaman, yorgunluğumu hissettim. Ateşin başında jandarmaların dostluk gösterileri bana kimbilir daha ne kadar zaman ötede beride dolaşıp bilmediğim evlere sığınmaya mecbur olacağımı unutturmuştu. Nihayet, sokakta Şemsi Çavuş bir kapıyı çaldı ve bana dedi ki:

"Burası Muhtar Resul Ağa'nın evidir. Sadık bir adamdır. Ötekiler gelinceye kadar bu evde dinlenirsiniz."

Karanlık bir eve girdik. Tahta merdivenlerden evin tek katına çıktık. Merdivenin başında, elinde küçük bir lamba ile, uzun boylu bir köylü kadın duruyordu:

"Safa geldin, kızım" dedi.

Herhalde annem olacak yaşta değilse bile, bu zavallı mülteci kadına analık etmek istiyordu. Merdivenin basamağında oturarak çamurlu ayakkabılarımı çıkarmaya çalışırken, tatlı bir sesle:

"Zararı yok, çıkarma ayakkabılarını" dedi.

Girdiğim odada çatır çatır yanan odunlarla dolu bir ocak, yerde koyun postekileri vardı. Üstünde iki küçük kız

oturuyordu. Çocuklar beni yakalayarak sedire götürdüler. Oraya oturtup iki tarafımdan bana sarıldılar ve soğuk yanaklarımı öpmeye başladılar. Eğer bana tek rahat ve huzur verebilecek bir odayı kendim hazırlamış olsaydım, bundan daha mükemmelini yapamazdım. Anaları ayakta bana tatlı tatlı gülümseyerek bakıyordu. Hiçbir şey sormadı. Yalnız dedi ki:

"İstanbul'da kan gövdeyi götürüyormuş."

"Vaziyet pek o kadar "fena değil."

"Benim İstanbul'da bir kızım var da, çok merak ediyo- - rum."

"Köydeki vaziyetiniz nedir?"

"Çok kötü. Bakkalköy'ün Yirmisi geçen ay üç kişiyi öldürdü. Kimse sokağa çıkamıyor. Son zamana kadar bir tek jandarmamız vardı. Şimdi, şükür, iki kişi oldular. Kumandanları Şemsi Çavuş çok iyi adam... Bir şey yemek istemez misin?"

"Teşekkür ederim, bir şey istemem."

"Kahve?"

"Getirin, içerim."

Hemen bir tepsinin üstünde, bol köpüklü bir fincan kahve getirdi. Bu kadının benim hakkımda tek bilgisi bir mültecinin eşi olmamdan ibaretti. Karakol, biz oradan ayrılıncaya kadar, benim adımı kimseye söylemek istemiyordu.

Bir dakika sonra kocası da geldi. Uzun boylu, kara sakallı, tatlı yüzlü bir Anadolulu idi. Biraz sonra da çoban kıyafetli, on beş yaşlarında tahmin edilen oğlu gelerek oca-

ğa odun attı. İşte, orada Anadolulu ile Makedonyalı arasındaki farkı tamamen anladım. Bu adam, sakin, içinden alaycı, becerikli görünüyordu. O, ne Enver Paşa'nın İngilizlerle kavgasına, ne de Mustafa Kemal Paşa'nın Yunanlıları Atina'ya sürükleyeceğine inanıyordu. Padişahın hiyanetini hissetmekle beraber, ona sövmüyordu. Kendisi için bizim başarımız şüpheli görünmekle beraber, gene de sadakatle hizmet ediyordu.

Birdenbire kapı açıldı, ev sahibi kadın girdi:

"Sizi biri görmek istiyor" dedi.

Hemen sonra, garip yüzlü, uzun boylu bir adam içeri girdi.

"Kurtulduğunuza memnun oldum, Halide Hanım. Emindim. Geçen hafta İzmir Millî Müdafaa Cemiyeti'nde..."

"Ben sizi hiç İzmir Millî Müdafaa Cemiyeti'nde görmedim. Buraya nasıl geldiniz?"

"Gebze'den. Beni dört jandarma getirdi."

"Karakol biliyor mu?"

"Karakol mu? Ben teftişe geldim. Bütün bunlar benim emrimde." Bunu söylerken elini bütün dünyaya hükmediyormuş gibi sallıyordu.

"Benim burada olduğumu nerden haber aldınız?"

"Eski Muhtar Ahmet Ağa'nın evine gittim. Bir kadının araba ile karakola, sonra da Resul Ağa'nın, evine geldiğini öğrendim. Eski Muhtar çok iyi bir adamdır, oraya gitmeliydiniz." Bunu duyunca, tabiî vaziyeti anladım.

Ev sahibi biraz sonra bana, bu adamın benim kocam

olduğunu söyleyerek beni görmek istediğini söyleyince hemen şüpheye düştüm, hem fena halde kızdım.Bir yalancı, aynı zamanda da İngilizlerin bir adamı olabilirdi. Kendisine karşı etrafta hasıl olan şüpheye rağmen bir konudan ötekine atlıyor, elini uzatarak: "Bütün burası benim emrimde" diyordu.

"Ben Cami Bey'in dostuyum. Dr. Adnan'ı da tanırım. O da geliyor mu? Benim İzmir dağlarında altı Yunan zabitine ne yaptığımı duydunuz mu? Onlarla karşılaştığım zaman tüfeğimde yalnız beş kurşun vardı. Hemen ateş etmeye başladım. Bir tanesi düştü, iki tanesi düştü, üçüncüsüne ateş ettiğim zaman, hepsi tabanları kaldırdı, kaçtı."

Bu aralık odaya giren Şemsi Çavuş, benim kadar şüpheli görünüyordu. Sert bir sesle:

"Karakola haber verdiniz mi?"

"Lüzumu yoktu. Ben Gebze'den geliyorum."

"Bunu tahkik etmek lazım."

"Hiç lüzumu yok. Ben Cami Bey'in dostuyum, İzmir dağlarında..."

Bu defa, artık hiçbir şey benim emrim altında dememekle beraber, konuşmasına devam etti.

Şemsi Çavuş'un hareketi bana tehlikeyi daha fazla hissettirdi. Eli kalçasındaki tabancasında, sert sert adama bakıyordu. Ateş edip etmemek için karar vermeden önce, benden bir işaret bekliyordu. Önce, bunca kişinin hayatını tehlikeye sokmak ihtimali olan bu adamı himayeye hakkım olup olmadığını düşündüm. Fakat, aynı zamanda, bu adamın bir serseri ve geveze olması ihtimalini de düşündüm.

Odadan dışan çıktım. Şemsi Çavuş da arkamdan geldi. Dedi ki:

"Cami Bey'le Adnan Bey Dudullu'ya gelmişler. Yirmi dakika önce de oradan hareket etmişler. Bir saate kadar buraya gelebilirler. Ben bu adamı burada bırakamam. Herhalde bu evden çıkmamalı."

Bu aralık, adam içeriden seslendi:

"Çavuş! Siz daha başkalarını da bekliyormuşsunuz. Buradaki kadın beni onlardan biri zannetti."

"Silahınız var mı?"

"Hayır, siz bana silah vermelisiniz. Ben Halide Hanım'la Anadolu'ya gideceğim."

Ben çavuşa: "Onlar gelinceye kadar bekleyelim." dedim.

Çavuş çıktı, İngilizlerin elinden kaçmaya muvaffak olan bir kadının bile bu ihtilal işlerinde bulunmaması lazım geldiğini düşündüğüne emindim. Zaman çok uzun geldi, fakat, biraz sonra ev sahibi kadının merdiven başından sesi geldi:

"Ayaklarınızı çıkarmayın."

Buna Cami Bey cevap verdi: "Merhaba hemşire! Papuçlarımız çok kirli. Senin temiz evini kirletmemek lazım."

Ben hemen dışan fırladım. Adam da kapının önünde duruyordu. Merdiven başında Cami Bey'in kulağına bu adamı tanıyıp tanımadığını sordum. Cami Bey tanımadığını söyleyince, Şemsi Çavuş'u bu adam hakkında bilgi edinmek için karakola yolladık.

Nihayet, yumurta, yoğurt ve ekmek getirdiler. Erkek-

ler hemen yemeye başladı. Acele ediyorduk. Çünkü, Tepeören denilen köye şafak sökmeden varmamız gerekiyordu.

Biraz sonra, çavuş geldi. Yüzünden bu adamın öldürülecek kadar mühim olmadığına kanaat getirdiği anlaşılıyordu. Herifin yüzüne bakmadan dedi ki:

"Sen de gidebilirsin Anadolu'ya."

"Tabiî. Fakat ben silah isterim. Gayet iyi nişancıyım."

Bundan sonra, başladığı uzun hikâyelere kimse kulak vermiyordu. Şemsi Çavuş Dr. Adnan'a diyordu ki:

"Hemen hareket etmeniz lazım, efendim. Resul Ağa öküz arabasını hazırladı. Sizi kendisi götürecek. Yanınıza iki silahlı jandarma da vereceğiz. Mehmet Çavuş da sizinle beraber gelecek. Korna'yı bugün İngilizler işgal etmişler."

Bu aralık, elindeki küçük bir haritayı tetkik eden Cami Bey dedi ki:

"Korna işgal edilmişse, Tepeören'e nasıl gidebiliriz?"

Şemsi Çavuş cevap verdi: "Mehmet Çavuş'un bildiği hususî bir yol var. İngilizler sizin geleceğinizi öğrenmişler, yolları muhafaza altına almışlar. Mehmet Çavuş'un göstereceği yoldan giderseniz kurtulursunuz (1).

Şimdi karakolun benim ismimi köye niçin vermediğini anladım. Cami Bey, karnı doyup da sigara yaktığı zaman, ancak bu acayip adamın yüzüne baktı ve dedi ki:

"Ben seni bir defa İzmir Millî Müdafaa Cemiyeti'nde görmüştüm."

(1) İsmail Fazıl Paşa bir gece önce Korna'dan geçmiş, Mustafa Kemal Paşa'ya bizim yolda olduğumuzu söylemiş, her nasılsa bu haber de tngilizlerin eline geçmişti.

Ben de kendi kendime, "bunu daha evvel niçin söylemedin, az daha herifi öldürecektik" dedim.

On ikiye çeyrek kala, beni öküz arabasına bindirdiler. Arabanın üstünde üç tane saman dolu çuval çardı. Öküzlere en yakın olanının üstüne oturdum. Öküzlerden korktuğum için, o zamana kadar hiç yanlarına yaklaşmazdım. Fakat, bu anda öküz bile olsa, canlı bir mahlûka yakın olmak istiyordum. Ortalıkta hiç ışık yoktu ve kimse konuşmuyordu. Yağmur yağıyordu. Yalnız yukarıdan sızan ışıkta jandarmaların tüfekleri ile yürümekte olduklarını görüyordum. Ev sahibi kadın beni yağmurdan korumak için üstüme iki çuval örtmüştü. Erkekler arabanın yanında bir sıra olmuş, yürüyorlardı. Gece çok karanlıktı. Durmadan yağmur karla karışık tipi halinde yağıyor, kısaca, gökyüzü tepemize durmadan bir şeyler indiriyordu. Aynı zamanda, buz gibi bir rüzgâr ara vermeden esiyordu. Bu vaziyetin nakaratı, arabanın tekerleklerinin gırç gırç diye çıkardıkları seslerle Dr. Adnan'ın sürekli öksürüğüydü. Bu, ebedî ve ıslak karanlık içinden seslendim:

"Mehmet Çavuş!"

Ta yanıbaşımdan: "Buradayım" diye bir ses gelince, şaşırdım, baka kaldım. Ya çuvalın ucunu yahut da eteğimi yakalamış ve yolun sonuna kadar beni bırakmamıştı. Sordum:

"Bu Yirmiler dediğiniz kim oluyor?"

"Bakkalköy'ün Hıristiyanlar çetesi" (Bunu kayda değer bir küfür sesi takip etti.)

"Başka çete var mı?"

"Evet, Paşaköyü'nden Ellilik ve İzmir'den Seksenlik bir çete bütün bu havaliyi kontrol ediyor."

"Türk köylüleri kendilerini nasıl müdafaa ediyorlar?"

"Silahları olmadığı için bir şey yapamıyorlar. Fakat daha içerilerde bizim de iki çetemiz var."

"Kim onlar?"

"Yirmi kişilik bir kuvvetin başında olan Arslan Kaptan. Dayı da var orada."

"Bu Dayı da kim oluyor?"

"Tabiî, Dayı Mesut."

Bu meşhur Dayı Mesut'u bilmememe hayret eden Mehmet Çavuş devam etti:

"Hıristiyan çetelerin vazifesi yakaladıkları milliyetçileri öldürmek. Onlar İngilizlerin himayesinde..."

Bunu çok canlı küfür serisi takip etti.

Bundan sonra sessizlik, sonsuz ıslaklık ve titreme.

Birdenbire, uzun, mavi bir ışık, sol tarafımızdaki sırtlan taradı. Bu neydi? Gerçi karanlık korkunçtu, ama, bu ışık jandarmaların sert yüzlerinde endişe uyandırıyordu. Sordum:

"Bu nedir, Mehmet Çavuş? Gök gürlemediği için herhalde şimşek değildir."

"İngilizlerin projektörü. Hıristiyan çeteler bizi görsün diye ikide bir etrafı aydınlatıyorlar."

"Mehmet Çavuş?"

"Efendim?"

"Şimdi bana, Anadolu'ya nasıl silah kaçırdığını anlat, bakayım."

Mehmet Çavuş'u bunun kadar hiçbir konu heyecanlandırmazdı. Korkunç bir sevinç içinde anlatmaya başladı. Önce silah kaçırma tekniği hakkında uzun bilgi verdi, sonra kendi yaptıklarına döndü.

Onun hareket sahası Samandra ile İzmit arasındaymış. Kömür veya saman çuvalları içine silahları saklayarak gece götürürmüş. Sabah olunca, arabaları boşaltırmış. Herhalde, zekâ ve cesarete dayanan bir hareket bu. Çünkü, yollar İngilizler tarafından, boş sahalar da Hıristiyan çeteler tarafından teftiş edilmekteydi. Mehmet Çavuş, son kaçakçılığından bahsederken, gururu son dereceyi buluyordu:

"Kırk araba dolusu silahtı. İşgal henüz olmuştu. Gece yarısından sonra, Korna'ya erişmiş, köyün dışında bir yere gömmüştük. Şafak sökmeden önce, toplandık. Silahlan yerleştirmeye başladık. Fakat yanımdaki adamlar korktular. Ben hemen tüfeğimi göstererek, sizin adlarınız hükümet defterinde yoktur. Hadi bakalım. Hepinizi köpek gibi gebertirim, dedim."

Bundan sonra, adamların silahlan yüklerken Hıristiyan çetesinin hücumuna uğradığını, onları tek başına tüfeğiyle nasıl karşıladığını ve köylülerin nasıl cesurca davrandıklarını anlattı.

Gerçi Mehmet Çavuş'la jandarmalar pek anlaşmıyorlarsa da gayeleri birdi. Mehmet Çavuş Anadolulu, onlarsa Makedonyalıydılar. Köylüler vergiden şikâyetçi oldukları için, hükümete karşı gelmeye hazırdılar. Aynı zamanda, hepsinin biraz Bolşevik propagandasına tutulmuş olduklarını da hissettim.

Karanlık, arada bir yanan ışıklar, soğuk, yağmur, sonra gırç gırç, bana hiç bitmeyecek gibi geldi. Islaklık üstümdeki çuvalları geçmiş tenime kadar işlemişti. Bir tek teselli Mehmet Çavuş'un sesiydi. Bu kırk araba hikâyesini kaç defa tekrar ettiğini hatırlamıyorum. Herhalde bu tekrarın bana sükûn verdiğini hissediyordu.

Araba birdenbire yana sarktı ve durdu. Bir ses:

"Yolu kaybettik. Kuyunun önündeyiz. Hiçbiriniz yerinizden kımıldamayın. Işık, ışık!"

Fakat ışık yoktu. Herkesin cebindeki kibritler de ıslanmış olduğu için yanmıyordu. Ben:

"Benim bir cep fenerim var" dedim. Nihayet bohçadan çıkararak, yolu aydınlattık. Herkes Mehmet Çavuş'un konuşmaktan başka bir şey yapmadığını söyleyerek onu suçlandırıyordu. Hep birden, öküz arabasını yukarıya çekerek tepeye giden dağ yolunu tutmak istedik. Bu epeyce uzun sürdü. Çünkü, arabayı yerinden kımıldatmak çok zordu. Ben de arabadan indim. Nihayet, yola düzüldük. Bu yolda öküzle beraber insanlar da araba çekiyordu.

Resul Ağa durmadan öküzlere: "Haydi oğlum, haydi oğlum" diyor; Mehmet Çavuş da benim yanıma gelmiş, "Kırk arabaydı" diye eski hikâyesine devam ediyordu. Gözlerimi kapadım. Çünkü bu gecenin sonu gelmeyecekmiş gibi görünüyordu.

Gözlerimi açtığım zaman, karanlık inceleşmiş, ortalık yavaş yavaş beyazlaşmaya başlamıştı. Artık yağmur çok hafif bir sis halini almıştı. Yan tarafimızdaki sırtta bir sıra köy evleri görünüyordu. Yine gırç gırç, yine arabanın yola devamı.

Bir evin, bir tek, büyük, dumanlı odasına girmiştik. Ocağın yanında, korkunç yüzlü bir adam ateşle meşguldü. Köşedeki yatakta da bir adam kalkmış, gözlerini ovuşturuyordu. Birkaç asker bizi karşıladı. Genç ve çok kaba giyinmiş olmalarına rağmen, tavırlarında okumuş ve yetişkin bir insan hali vardı. Bir tanesi ancak on sekiz yaşında olmalıydı. Öteki biraz daha büyücek, kısa boylu, sarışın bir adamdı. Kendisini Mülâzım Bekir diye tanıttıktan sonra, yanındakini de Yüzbaşı Esat diye takdim etti. Mülâzım Bekir, ocağın başındaki adamı geri çekerek beni orada ufak bir iskemleye oturttu. Üstüm başım sırsıklamdı. Ateşin yanındaki adam bir taraftan esniyor, bir taraftan da diyordu ki:

"Bu Korna köyündeki adamların seni haber vermelerini onlara göstereceğim. Hepsini keseceğim, vallahi, billahi."

Bunu söyledikten sonra, onları ne şekilde geberteceğini garip bir tavırla anlatıyordu. Erkekler ocağı doldurdukça doldurdular. Oradaki üç erkek Bulgarca, Türkçe birtakım türküler çağırıyorlardı. Hepsi Mehmet Çavuş'un başka başka örnekleriydi. Mülâzım Bekir dedi ki:

"Burası köyün mektebi idi. Şükrü Bey (Anadolu'ya geçenlerin selametini o temin ediyordu) şimdi gelecek. Biraz dinlenmez misiniz?"

Ben etrafıma bakınarak nerede yatabilirim diye düşünüyordum. O:

"Arkanızda, vaktiyle hocanın odası olan bir bölme var. Orada size bir yatak yaparım." dedi.

Kalktım, onu minnetle takip ettim. Arkamdaki bölme,

mini mini bir köşe bölmesiydi. Mülâzım Bekir bir şilte yaydı ve bir yerden hayli kirli bir torba alarak başımın altına koydu. Bundan sonra paltosunu çıkararak üstüme örttü:

"Ben sizin birçok konferanslarınıza ve bütün mitinglerinize gelmiştim. Fakat sizi tanımak imkânını bulamamıştım" dedi, sonra bölmeden çıktı.

Bu bölmenin öbür tarafından kalpakları görüyordum. Yattım. Başımı o pis torbanın üstüne koymaya çalıştım. İçi kocaman taşlarla dolu gibiydi. Torbayı açınca, bu taş sandığım şeylerin, gayet sert, simsiyah asker tayınları olduğunu gördüm.

Kimbilir kaç kişinin yatmış olduğu bu şiltenin kokusu beni bir türlü uyutmuyordu. Evet, bu, o zamanki Türkiye'nin o insan sınıfının kokusuydu. Yüzyıllar süren zulüm, sessiz meşakkat onların vücuduna bu kokuyu vermişti. O zaman bazı genç yazarların, halkın hayatı diye halk psikolojisine dair yazdıkları yazılan düşünerek gülümsedim. İnsan, o günün o tabakasını anlamak için mutlaka bu kokuyu koklamış olması lazımdı. Evet, bu, zulmün ve zulme karşı duyulan büyük öfkenin kokusuydu.

"Burada ne yapıyorsun Şükrü?"

"Çok şükür, sağ kurtulmuşsun. Görüyorsun ya ben burada milleti idare ediyorum."

Kudretli, biraz da alay eden bir ses. İki çocuk gibi birbine sarılan adamların başlarını görüyorum. Bunlardan biri Adnan, öteki Şükrü Bey'di. Bölmenin öbür tarafından Şükrü Bey'in (Yenibahçeli) kahverengi ipek kalpağını görüyorum.

"Bekir, benim torba hazır mı? tyi kapa! Diş fırçalarını bir düzüye alıp kaçıyorlar."

Dr. Adnan'a dönerek: Hemşiremiz nerede?" diye sordu. Tabii, beni kastediyordu.

Onlar bölmenin arkasında, uzun tahta sıraya oturmuşlar, güya beni uyandırmamak için yavaş yavaş konuşuyorlar. Kalktım, Binbaşı Şükrü Bey'le konuşmak için ben de bölmenin öbür tarafına geçtim. Arkasında iyi biçilmiş, kahverengi bir spor elbise, ipek gömlek ve kırmızı bir boyunbağı vardı. Sanki, bir ihtilal piyesi oynamak için sahneye çıkmıştı. Elimi öptü. Şalımı tahta sıranın üstüne sererek beni oturttu. Önlerindeki mangalda yumurta ve et pişiyordu.

"Şimdi yemeğimizi yeriz, sonra hemen hareket ederiz, hemşire."

"Nereye gidiyoruz?"

"Köseler'e! Bizim sevgili Mesut Dayı ile korkunç Arslan Kaptan'ın merkezi. Buradakilerin ikisi -iki kahramansizi götürecek. Sekiz saat kadar sürer."

"Benim kahramanlardan hoşlanmadın mı, hemşire?"

"Hayır, öyle değil. Yalnız gitsek olmaz mı?"

"Olamaz. Bu adamlara tam emniyet etmelisiniz. Bunlar bizim ordumuzdur."

Bunu söyledi, biraz düşündü, sonra seslendi:

"Buraya gel, Bekir! Bu Bekir benim yavrumdur. Bekir sizinle beraber Köseler'e kadar gidecek. Haydar'la, İhsan da önde yürüyecek. Gerekirse Hıristiyan çetelerle dövüşecekler."

Saman dolu çuvalın üstüne tırmanırken, yeni bir adam

daha peyda oldu. Bu, Ahmet Halim adında bir tüccardı. Derhal arkasındaki yağmurluğu çıkararak bana giydirdi. Çünkü, yağmur hâlâ yağıyordu. Şükrü Bey bizi yolcu ettikten sonra, Mülâzım Bekir arabanın yanında yürüdü. Omuzunda bir tüfek, belinde tabanca vardı; kemerinden de iki bomba sallanıyordu. Şükrü Bey diyordu ki: "Benden sonra en iyi atıcı bu Bekir'dir." Evet, gerçekten, Binbaşı Şükrü Bey'in atıcılığı meşhurdu. Maltepe'deki Endaht Mektebi'nin başında bulunuyordu.

Biz, tekrar, Anadolu'nun tepelerinden, arka yollarından ilerliyorduk.

İki yerde durduk. Birisi kahvehaneydi. Birer fincan kahve içtik. Şükrü Bey'in kahramanları Bekir'in belinde sallanan bombalara ağızları sulanarak bakıyorlardı. Çünkü orduya mensup olmayan milli müdafaacılara bomba verilmiyordu. Bu yolda hiç unutmadığım bir şey de, gülbahçeli bir yerden geçerken etrafa yayılan gül kokularıydı.

Kahramanlar bir zaman için gözden kayboldular. Sonra, onları bir kayanın arkasında bulduk. Artık, Köseler köyüne selametle gidebileceğimizi söylediler. Bundan sonra, atıcılıktaki marifetlerinden bahsetmeye başladılar. Mülâzım Bekir de durmuş, yüksekkayanın tepesine bakıyordu. Kahramanlardan biri tepedeki beyaz bir noktayı işaret ederek, Bekir'e onu vurup vuramayacağını soruyordu. Mülâzım Bekir derhal tüfeğini kaldırarak, tetiği çekti. Beyaz, üstü yeşil bir kaya parçası önümüze düştü. Mülâzım Bekir aynı zamanda benim de ille tüfek atmayı öğrenmem gerektiğini söylüyordu.

Akşama doğru rüzgâr soğuk ve şiddetli esmeye başladı ve kalın bir karanlık perdesi etrafımızı sardı. Arkamdaki yağmurluk canımı kurtardı, diyebilirim. Çünkü, artık içime yağmur girmiyordu. Bir kırlıktan geçtikten sonra, Köseler'in kapısına geldik.

Köselerin kapısına, taşlı bir yoldan ve mezarlıktan geçilerek giriliyordu. Dört tarafı tepelerle sarılmıştı. Yokuştan inerken arabadan inmemi tavsiye ettiler. Çünkü, öküzlerin sırtına düşecek kadar araba eğilmişti. Fakat, ben o kadar halsizdim ki, hiç aldırmadan yerimde kaldım. Nihayet, ötede beride evler göründü. Birkaç asker, ellerinde fenerle dolaşıyorlardı.

Araba, köyün nihayetinde büyük bir bahçenin ortasındaki evin kapısında durdu. Bir asma altından geçerek eve girdik. Tam bir köy evi. Ahırı yanıbaşında. Erkekler başlarını kaldırmış, bize hayretle bakıyorlar. Bizi eve götürenler orduya mensup askerlerdi. Temiz, geniş bir odaya girmiştik. Odanın orta yerinde bir halı, yan duvarında bir sürü yatak üstüste dizili duruyordu.

Mülâzım Bekir ateşin karşısındaki duvarın yanına bir yatak serdi. Ben de oturup arkamı dayadım duvara. Ötekilerde kendilerine şilteler serdiler. Mini mini bir iskemle üzerinde, küçük bir lamba yanıyordu. Fakat ocaktaki ateşin ışığı kâfi geliyordu. Erkekler ayaklarını ocakta ısıttıktan sonra, şiltelerine oturarak sigaralarını yaktılar.

Askerlerden biri yoğurtla yumurta getirdi. Ben de bir parça peynirle ekmeğimi çıkardım. Tam biz oturup yemeğe başlarken, dışarıdan bir ses duyduk:

"Ben de geleyim, sizinle yemek yiyeyim mi, Adnan?"

Kapı açıldı, Binbaşı Şükrü, kolunda, uzun boylu, temiz giyinmiş fakat benim Nevres Bacı kadar siyah bir adamla içeri girdi.

Şükrü Bey: "Mesut Dayı" diye onu bize tanıtırken, sesinde hafif bir rikkat ve sevgi hissediliyordu. Adamcağız benim elimi öptükten sonra, Şükrü Bey'in ona karşı hissettiği sevginin sebebini anladım. Mesut Dayı'nın halinde, davranışında ince bir şövalye edası vardı. Binbaşı Şükrü Bey, Mesut Dayı'nın bir çocuğu olduğunu anlatırken, ondan "sütlü kahve" diye bahsediyordu. Galiba, karısı beyazdı. Erkeklerin çubuklarını içtikleri bu sakin Anadolu odası bana sonsuz bir huzur verdi. Fakat Cami Bey o ebedi haritasını çıkarıp incelemeye başlayınca, bu sükûn kayboldu.

"Bir kuyu dibinde gibi duran bu köye bizi getirmenin ne manası var. İngilizler dokuz kilometre ötemizde. Bir saate kadar gelir, bizi kapana kısılmış fareler gibi yakalayabilirler."

Söylediği doğruydu. Fakat, ben canlı olarak İngilizlerin esiri olmak istemiyordum. Sordum:

"Mesut Dayı kuvvetiniz ne kadar?"

"Otuz kişiyiz, Hemşire."

Bunu söylerken, Mülâzım Bekir'in bombalarına gözüm dikilmişti.

"Eğer bizi sararlarsa ne yaparsınız, Mesut dayı?"

O gayet kararlı bir sesle: "Dövüşürüz, Hemşire" dediği zaman biraz sükûn buldum.

Şimdi, hepsi Cami Bey'in haritasının üstüne eğilmiş,

yolumuzu münakaşa ediyorlardı. Yüzbaşı Esat'la Mülâzım Bekir, Şükrü Bey'e birer telgraf getirdiler. Bunları okurken, yüzü karardı. Anlaşılan bütün yolları İngiliz süvarisi tutmuştu. Aynı zamanda, İzmit kumandanından emin değildiler. Adapazarı'nda bizi vurmaya hazırlandığı söyleniyordu. Adapazarlıların eline geçmemek için üç gün içinde hareket etmemiz gerekti. Bunu yapabilmek için de Çal köyünden geçmek gerekiyordu. Bu ise, yeniden dağları aşmak demekti. Bu münakaşa esnasında, Gebze jandarma kumandanı, Binbaşı Şükrü Bey'e, bizi oradan ne kadar çabuk kaldırmak mümkünse kaldırmasını tavsiye ediyordu. İngilizler, her hareketimizi haber alabilecek durumdaydılar.

Tekrar kapı vuruldu. Gözler kapıya çevrildi. Arslan Kaptan göründü. Selamlaşınca dedim ki:

"Sen demek burada kaplanların şefisin!"

Yüzü İsa'nın resimlerine benzeyen, kendisi mini mini bir adamdı. İnce uzun bir çene, muntazam bir burun, çocuk gibi gözler. Bu kaplana benzeyen yüzün vücudu ne kadar başkaydı. Ayakları yere dokununca, derhal kaplanvari bir süratle yukarıya kalkıyor ve vücudu atılan bir ok yayı gibi hareket ediyordu. Üzerinde kahverengi bir pantolon vardı. Beli fişeklerle dolu. Üzerinde bir ipek gömlek. Başının üzerinde kocaman, kırmızı ipekli bir şey sarılı. Elinde bir tüfek, belinde iki tabanca ve aralarında bir kama. Tüfeğini yere koyarak, bana doğru geldi, elimi iki defa öpüp başına koyduktan sonra:

"Safa geldin, hemşire hanım" dedi. Sonra tüfeğini alarak bir şiltenin üzerine bağdaş kurdu, tüfeğini de dizlerinin üzerine koydu.

Şükrü Bey ona durumun ciddiliğinden ve at bulmak lüzumundan bahsetti ve bana dönerek: "Ata binebilir misiniz?" diye sordu.

Ben her şeye hazırdım.

Arslan Kaptan, dudaklarında garip bir gülümseme ile, sessizce dinledikten sonra, dedi ki:

"İngilizlerin bizi bu vaziyete sokmalarına şükredelim."

"Niçin, Arslan Kaptan?"

"Çünkü, Hemşire, biz çabuk inanan, yufka yürekli insanlarız. Bize iyi muamele etselerdi, onlara inanır, belki istiklalimizi de kaybederdik. Fakat sen endişe etme, Hemşire. Benim Yelkentepe'de bir mağaram var. Eğer Adapazan'na geçemezsek, ben sizi oraya saklarım. Altı aylık da yiyecek var. İşte o yeri İngiliz ordusu bulamaz."

O gece başka bir şey yapmak imkânı olmadığını anlayınca, oturdular, Arslan Kaptan çetesiyle Hıristiyan çeteleri arasında kanlı savaşları anlattılar.

Arslan Kaptan dedi ki:

"İnşallah muvaffak olursak, bir tek hevesim var, Hemşire."

"Nedir o, Arslan Kaptan?"

"Beyoğlu'nda Tokatlıyan'ın kapısında, elimde tüfek, bu kıyafetimle durup Yunan palyançolarına çalım satmak."

Bunu o kadar çocukça, o kadar içten söyledi ki, herkes gülmeye başladı.

Şükrü Bey Köseler'e dönecekti. Erkekler oturdu. Fakat ben duvarın kenarında uyudum. Arada bir, uykum arasında, Bekir'in ocağa odun attığını duyuyordum.

Sabahın erken saatinde, Bekir, o akşam Köseler'de daha başka mültecilerin beklendiğini haber verdi. Öğle vakti Şükrü Bey geldi. Arslan Kaptan'ın on üç kişilik çetesiyle bizi Adapazarı'na götüreceklerdi. Galiba, yol üç gün sürecekti.

Ben Şükrü Bey'e sordum:

"Bizim yanımızda bir adam vardı, ona ne oldu."

"Şükrü Bey cevap verdi:

"Bana şüpheli göründüğü için köyden bir yere kımıldanmamasını emrettim. Şayet kımıldarsa, derhal vuracaklar."

Galiba, çok üzgün görünmüş olacak ki, Cami Bey:

"Merak etmeyin, bir yere kımıldanmaz." dedi.

Akşam üstü, yeni mülteciler geldi. Bunlar arasında Kaymakam Hüsrev (Trabzon mebusu), Miralay Kâzım (o zaman Ankara'da Erkânı Harbiye İkinci Reisi), Kaymakam Naim Cevat, (İstanbul'dan silah kaçıranlardan biri) ve Hüsrev Bey'in kardeşi Kaymakam Besalet vardı. Ertesi sabah, yeni mültecilerin hepsini gördüm. Bu muntazam giyinmiş, eski İstanbullu tavırlı zabitlerle, Kaplan'a benzeyen örnekler arasında nasıl bir tezat vardı!

Ertesi sabah erkenden hazırlandığımız zaman, yerde kar nerdeyse bir metreyi bulmuştu. Odadan çıkmadan önce, bir er, mahçup bir tavırla yanıma, bir şey söylemek istiyormuş gibi, geldi:

"Ne diyeceksin, hemşerim?" diye sordum.

Anlattıkları şunlardı: Mudurnulu bir ailenin altıncı oğluymuş. Kardeşlerinin hepsi harpte şehit olmuşlar. Kendi-

si İstanbul'da İtfaiye alayında imiş. Harbe katılmadan önce, bir defacık ihtiyar annesini görmek istiyor ve anlaşılan benim Şükrü Bey'den kendisi için izin almamı ümit ediyordu, aynı zamanda tüfeğini de yanında götürmek istiyordu.

Şükrü Bey izin veriyor, fakat tüfeği bırakmıyordu. Zavallı adamcağızın cebinde kırk lirası vardı. Annesine götürecekti. Tüfeksiz giderse, bunu çalabilirlerdi. Ben, Şükrü Bey gelince, adı Mehmet olan bu adamın benim atımın başını tutmasını istediğimi söyledim. Çünkü, uzun yıllardan beri ata binmiş değildim. Bu suretle tüfeğini de beraber alabildi.

Nihayet, gitmek vakti geldi. Bahçenin önündeki meydana bakan birkaç köy evi vardı. Orada, o zaman "Halide Edip Grubu" denilenler toplanmıştı. Kadınlar pencereden başlarını çıkarmış, hepsi gözleri yaşlı, bizi selametliyorlardı.

Atların hepsinin semerleri tahta, özengileri de iptendi. O beyaz havada gidiş ne garipti. Şükrü Bey beni ata bindirdi. Miralay Seyfi semerin üzerine kendi paltosunu çıkarıp koydu. İçlerinden biri de boyun atkısını boynuma sardı. Nihayet, Arslan Kaptan da geldi, atına bindi. Binbaşı Şükrü şu emirleri verdi:

"Yarım saat önce buradan üç kişi hareket etti. Yirmi dakika yavaş gidiniz. Köyden uzaklaştıktan sonra, üç defa ateş edilmesini bekleyiniz. Bu, yolun emniyette olduğuna işarettir. Ondan sonra, Çal köyünün sırtını tırmanırsınız. Allah yardımcınız olsun. Allahaısmarladık!"

Binbaşı Şükrü'nün sesinde hissedilen her zamanki alay, bu defa yoktu. Hatta sesi üzüntüsünden titriyordu.

Arslan Kaptan'la ben önde, ötekiler arkada olmak üzere dizi halindeydik. O kar fırtınasının içinde yürürken, arkamızdan Mesut Dayı ile Şükrü Bey sesleniyorlardı:

"Allah selamet versin, Allah yolunuzu açık etsin!"

Kadınlar da ağlayarak aynı sözleri tekrar ediyorlardı. Mehmet atımın yanında yürüyordu. Yirmi dakika sonra durduk, dinledik. Nihayet, üç el silah sesi duyunca, dağa tırmanmaya başladık.

Sırt o kadar sarptı ki, iki elimle tahta semere sarılmak zorunda kalıyordum. Eminim ki Anadolu'dan olmayan herhangi bir at hiçbir zaman o donmuş, taşlı sırtı tırmanamazdı. Soğuk dayanılmaz derecedeydi. Rüzgârsa hiç ara vermeden esiyordu. Vadilerden, kayalıklardan geçtik. Herkesin eli tabancasında. Arslan Kaptan gayet neşeli. Bana hangi noktalarda çete savaşı yaptığını anlatıyordu. Yaya gidenlerin bir tanesi yolda bayıldı. Onu ayıltmaya çalıştıktan sonra atlılardan birine emanet ederek yolumuza devam ettik. Şimdi, adamın yüzü gözlerimin önündedir. Bıyıklan, kirpikleri bembeyaz, uzun ince bir genç. Vücudunun güçsüzlüğünden o kadar mahcup görünüyor ki! Öğle üstü bir köyün ağzında durduk. Ekmek peynir aldık. Atların üstünde yedikten sonra, yolumuza devam ettik.

O akşam, Çal köyüne vardık. Oranın ağalarından birinin büyük, sıcak evinde kaldık. O akşam, hep dumanlı gelir bana. Bir yatağa uzanmış yatıyorum. Yüzüm ocağın ateşine çevrilmiş. Genç kadının ninni söyleyerek beşikte uyuttuğu çocuğu seyrediyorum. Biraz sonra, köy kadınları, ayaklarının ucuna basa basa, odaya geldiler, yatağımın et-

rafını aldılar. Hepsi yeni bir savaş ihtimalinden korkuyor. Birçok sualler soruyorlar.

"Aman Allah'ım, İnşallah bu son olur" diyorlardı. Bütün ömürlerinde savaş belası içinde yaşamış olan bu kadınların halleri içimi paralıyordu. Adeta bir mucize olarak yaşayabilmişlerdi. Bir tanesini iyi hatırlıyorum. Bir taraftan örgü örüyor, bir taraftan harpte şehit olan kocasından bahsediyor, aynı zamanda erkek sayısı azaldığı için, koca bulmanın zorluğundan söz ediyordu. Fakat, kimsenin kocasını da elinden almak istemiyordu.

Dedim ki:

"Bu genç milliyetçilerden bir tanesini kaçır, al."

Kahkahalarla güldü:

"Ben de düşündüm ama, hiçbirini beğenmedim" diye cevap verdi.

Nihayet arkamı örttüler, beni bir bir öptükten sonra, rahat uyumak için bıraktılar.

Ertesi sabah, kimin kabileye reislik edeceği konuşuluyordu. Biraz tartışmadan sonra, Miralay Kâzım'ı seçtiler. Hem rütbesi yüksekti, hem de kabiliyeti vardı. Miralay Kâzım, Arslan Kaptan'ın elini sıkarak, onun maiyetine karışmayacağını söyledi. Kendisi yalnız zabitlerle meşgul olacaktı.

Miralay Kâzım bana kendi kır atını teklif etti. Çok güzel bir attı bu. Fakat, ben benim küçük, tahta semerli ata alışmış olduğum için, teşekkür edip kabul etmedim. Galiba, bundan biraz memnun da oldu. Artık Arslan Kaptan da adamları ile beraber beni ata bindirdiler, ayaklanma ip üzengileri geçirdiler.

Mehmet yine yanımda yürüyordu. Kumanda'nın gerçek bir asker elinde olmasından gurur duyuyordu. Çünkü, "Askerlere çeteler hükmedemez" diyordu.

Yerde kar yüksek olmakla beraber, hava kuruydu. Zaman zaman, güneş doğuyordu. O gün, bu asker olmayan çetelere karşı hislerim çok değişti. Çok dikkate değer psikolojileri vardı. Bir taraftan çok şiddetli ve kanlı, bir taraftan da çok insan hisli idiler. Hele verdikleri sözden hiç dönmüyorlardı. Hükümet denilen şeye karşı büyük bir nefretleri vardı. Çünkü, hükümetin kanun adına diye her türlü şeyi yaptığına emindiler. Fakat, Türkiye'nin daima sadık evlatlarıydılar.

Öğleden sonra, Arslan Kaptan'ın adamlarından biri koşarak geldi ve İngiliz süvarisinin beş dakika önce geçmiş olduklarını, köyden bizim hakkımızda bilgi almaya çalıştıklarını söyledi.

Manalı bir sessizlik. Hissediyorum ki panik olmayacak. Çünkü; iyi kötü, herkes Miralay Kâzım'ın kararına boyun eğecekti. Dedi ki:

"Burası durmak için emin bir yer. Beş dakika önce oradan çıktılarsa, epeyce zaman alır buraya gelmeleri. Hangi tarafa gittiklerini sordun mu?"

Hayır, sormamıştı. Miralay Kâzım'ın buna canı sıkıldı, fakat Arslan Kaptan'ın adamlarına karışmamaya söz verdiği için, bir şey söylemedi. Nihayet, yakınımızdaki bir köyün önünde durduk. Biraz yoğurt, yumurta yedikten sonra, tekrar hareket ettik. Yol, daha kolaydı. Fakat İngilizler'in hangi yöne gittiklerini bilmek çok zordu.

O gün öğleden sonra, saat üçe doğru, bir köyden tüfek sesi geldi. Miralay Kâzım: "Durunuz!" dedi. Hep durduk. Erkekler hemen atlarından atlayarak, tabancalarına sarıldılar. Ben, bunu cidden büyük bir ilgiyle seyrediyordum. Beni de attan indirmek istedikleri zaman reddettim. Önce, ayağıma bağlı olan ipleri çıkarmak zorluğu vardı. Sonra da, bu çatışmanın psikolojisini yakından görmek istiyordum. Aynı zamanda, Miralay Kâzım'ın nasıl hareket edeceğini de merak ediyordum. Etrafı gözden geçiriyordu. İkinci bir tüfek sesi gelince, yönünü anladı. Şimdi kurşunlar başımızın üstünden geçiyor, fakat kimseye değmiyordu. Bekir'i yanına çağırarak, dedi ki:

"Köye dört nalla git! Beş dakikadan fazla sürmez. Eğer tehlike varsa, üç defa ateş et: Eğer on beş dakika zarfında etmezsen, bir mesele olmadığını anlarım."

Mülâzım Bekir selam vererek, tıpkı bir orduda imiş gibi, harekete geçti. Ateş durdu. Miralay Kâzım, bir taraftan vadiyi gözetliyor, bir taraftan da saatine bakıyordu. Anlaşıldığına göre, eğer bu ateş aşağıdan İngiliz süvarileri veya Yunanlılar tarafından geliyorsa, beni Arslan Kaptanı'nın adamlarıyla birlikte uzaklaştıracakler, kendileri durup kavga edeceklerdi. On onbeş dakika geçti. Mülâzım Bekir'in beyaz atı göründü. On dakikada bizim yanımızdaydı. Adeta bir savaş manevrası yapıyor gibiydiler.

"İzmir kumandanı bize yardım olsun diye on tane süvari göndermiş. Köyde bizi bekliyorlar. Dikkatimizi çekmek için ateş etmişler."

Biraz sonra, o on süvari göründü.

Hayat sinemadan başka bir şey değil. Tek farkı, sinema adama daha fazla heyecan veriyor.

İşte, İzmit kumandanının bize ilk yardımı bu oldu. O günün geri kalan kısmı benim için vücudumun adalelerine bir intizam vermekle geçti. Her adale kendi başına hareket ediyor gibiydi. Bütün gün, inanılmaz derecede geçilmez sanılan yollardan geçtikten sonra Küçük Kaymaz'a geldik. Çok çamurlu, cılk yollarda, çoğu kadın olan köylüler toplanmış, bizi seyrediyorlar. Miralay Kâzım gitti, bize bir ev temin etti. Kapısından içeri girdiğimiz zaman, tek hatırladığım şey, bir hindi sürüsünün, korku ile glu glu yapması idi. Nihayet, yine büyük bir oda ve güzel ocak ateşi. Oda, karşıdaki tepeye ve altındaki ovaya bakıyordu. Üzerlerine tiftik derileri serili uzun sedirler vardı. İhtiyar bir kadın bizi odaya götürdü. Yumuşak bir tiftiğin üzerine diz çöktüm. Vücudumun ağrısından bağırmamak için kendimi zor tutuyorum. Birdenbire yere düşmüştüm. İhtiyar kadın koştu, bana yastık getirdi.

"Gençler ihtiyarlardan çabuk yorulur. Benim kızım bile senin gibi yoruluverir."

Erkekler başka odadaydılar. Onlardan sonra, bana da çorba getirdi. Çocukmuşum gibi, kaşıkla kendisi içirdi. Ondan sonra da biraz sıcak su getirerek elimi yüzümü yıkadı. Birdenbire, içimde, o ateşin yanında, o kadının ellerinden öpmek arzusu uyandı. Çünkü bundan sonraki yüzlerce kilometreyi gidecek halim kalmamış gibiydi. Kadın, köy imamının kaynanasıydı. İmam, anlaşılan, daima kitap okuyan, kendini ilme vermiş bir adamdı. Adamcağız bizim gelece-

ğimizi haber alınca, köyden kaçmıştı. Çünkü, İngilizlerin, haber alırlarsa, fenalık yapacaklarından korkuyordu.

Kadın, derinin altından, General Wilson'un milliyetçilere yardım edenlere ölüm cezası vereceğini bildiren ilanı çıkardı. Kadının kendisi korku nedir bilmiyordu. Birkaç defa geldi. Alnıma su sürerken, yüzümü de öpüyordu. Ben de:

"Niheciğim, nineciğim" diye çocukluk günlerimdeki gibi onun boynuna sarılıyordum.

Ertesi gün, yolculuğun en uzunu olacaktı. Çünkü, Adapazarı'na yetmiş beş kilometre vardı.

Sabahleyin sokakta bir gürültü. Mülâzım Bekir, sebebini anlamak için koşuyor. Bizimkilerden birisi de "Eşşekoğlu eşşek" diye bağırıyor. Anlaşılan, köydeki jandarma karakolundakiler, bizi İngiliz zannederek oradan kaçmışlar.

Nihayet, saat sekizde hareket ettik. Bizim atlardan üçü de kaybolmuştu. Öteki ata bindim, yola düzüldük.

Hava parlak ve güneş don üzerinde ışıldıyordu. Tekrar yan yollardan gitmek zorundaydık. İki saat sonra, Marmara ve İzmit Körfezi'nin mavi sulan görünen bir tepeye erişmiştik.

Bütün atlar durdu ve bütün gözler yeşilimtrak mavi su parçasına çevrildi. Hiç kimse, yanındakine bakmıyordu. Herkesin gözü, belki de ebediyen terk edeceği hayatının bu parçasına çevrilmişti. Herkes kendi içine çekilmiş gibiydi. Herkesten önce atımı tepeden aşağı sürdüm. Deniz artık görünmüyordu... Arkamda kalanların uğultulu seslerini işit-

mez olmuştum artık. Bu, öyle bir ayrılıştı ki, iki defa insanın başına gelmezdi.

"Hanım teyze, deniz ne kadar güzel, tarla ne kadar yeşil!"

Bunu söyleyen, Arslan Kaptan'ın yaveri, tek gözlü İsmail'di (1). Kendisi Gebzeli'ydi. Dudaklarının titremesinden buraya ne kadar bağlı olduğunu anladım.

"Buralara tekrar döneceğiz, İsmail" dedim.

Güçlüklerle dolu bir gündü. Bir Ermeni köyünün sınırından geçerken, sazların arasından, bir insan çehresinin ürkek gözlerle bize baktığını gördük.

Arslan Kaptan'ın sesi gürledi:

"Kimsin sen?"

"Artin."

"Ne köyüdür bu?"

"Ermişe."

Arslan Kaptan'ın kafasından neler geçtiğini gayet iyi biliyordum. Ermeni, Hıristiyan çetelerin oraya, bizi gözçtlesin diye bıraktığı bir casus olabilirdi bu. Gözlerimiz karşılaştığı vakit, yüzünden korkunç bir niyeti olduğunu okur gibi oldum. Bakışlarımdaki endişeyi gözünden kaçırmadı. Arslan Kaptan'a çok minnettarım. Yüzündeki o korkunç ifade silindi, yerini bir gülümseme aldı. Ermeni'ye nefretle ama, hoş gören bir sesle:

(1) Savaşın son yıllarında İsmail beni sık sık yoklar ve durmadan Gebze'nin mavi denizinden, yeşil tarlalarından, zeytinliklerinden deli gibi bahsederdi. "Şu Ankara da ne tozlu topraklı, çorak, susuz bir yer, Hanım teyze" derdi. "Birlikte tekrar Gebze'ye gider, atla dolaşırız olmaz mı?" Bundan emin olmak isterdi. Bu mert adam, şimdi, tek bacaklı ve tek gözlüdür. Ama Gebze'de oturmakta ve bütün gün mavi denizi doya doya seyretmektedir.

"Olduğun yerden bir saat kımıldamayacaksın." dedi.

"Peki ağam."

"Geçeceğimiz geçit çok berbattı. Arazi son derece bataklıktı. Atlar sık sık çamura saplanıyordu. Bazen bir atı veya üstündekini kurtarmak için hayli vakit kaybediyorduk. Öğleden sonra, saat ikide İkizce-i Osmaniye adında bir Çerkez köyüne vardık. Köyün orta yerinde, geniş, dört köşe bir meydanlık vardı. Burada bir cami, camiin ortasında da bir çeşme bulunuyordu. Hemen hemen kırmızıya boyanmış, yeşille kaplı, verandah güzel evler sıralanmıştı. Çerkezler, sessiz ve sakin görünüyorlar, bize pek de dostça bakmıyorlardı.

Atlarımızdan aşağı inip kolumuzun bacağımızın uyuşukluğunu gidermeye kalmadan hayvanları sulamak için doğru çeşmeye gittiğimize bakarak, bu köyün pek güvenilir bir köy olmadığını anladım. Atlar, imkân nispetinde birbirine yaklaştınlmıştı. Arslan Kaptan'ın adamlan, gözlerini-dört açmışlar, dört bir yanı kolluyorlardı. Miralay Kâzım, köyün dışındaki sık çalılıklı ormanı geçmek için kılavuz olarak kırmızı gömlekli bir Türk delikanlısı seçti. Ben, her zamanki gibi, herkesin önüne geçtim. Kırmızı gömlekli delikanlı benim önümde, sık ağaçlıklar arasından yürüyordu. Ormandan çıktığımız zaman, delikanlının çalılara takılan kırmızı gömleği, orasından burasından yırtılmıştı. Benim yanaklarım da diken içindeydi. Karanlık basmıştı bile ve gideceğimiz köyden hâlâ çok uzaklarda bulunuyorduk. Yollar daha da berbatlaşmıştı. Rutubetli bir soğuk yorgun kemiklerimize işliyor, herkesin yüzüne bitkin ve so-

murtkan bir ifade veriyordu. On evlik ıssız bir köy yakınlarında süvariler durdular, ikişer üçerlik gruplar halinde toplanıp konuşmaya başladılar. Zavallı Miralay Kâmil! Adamlar daha öteye gitmek istemiyorlardı. Çok yorulmuşlardı. Miralay Kâzım'ın konuştuğunu, birtakım işaretler yaptığını gördüm. Onları yola getirmek düşüncesiyle, atımı sürmeye devam ettim. Bütün o bölge daha da berbatlaşıyordu. Orada bir gün daha kalmak hepimiz için kötü olabilirdi.

Atımı yavaş yavaş sürüyordum. Kafam ağrılar sızılarımla meşguldü, Arkamda nal seslerinin kesildiğini farkettim. Atın gemini çektim, dönüp arkama baktım. Atlılar durmuşlardı. Hemen o anda miralay atını bana doğru sürdü. Yüzü allak bullaktı.

"Kaymakam Hüsrev'le Dr. Adnan buradan öteye bir adım atmayız, diyorlar. Ötekiler de onlara uyup gitmeyeceğiz diye tutturacaklar! Bana kalırsa bir gayret daha gösterip bu gece Adapazarı'na varmalıyız. Siz ne dersiniz?"

"Yola devam etmeliyiz" diye cevap verdim.

Miralay Kâzım kendini destekleyen birisini bulduğuna çok sevindi. Arkaya dönüp, kesin bir eda ile seslendi:

"Biz gidiyoruz. İsteyenler ardımızdan gelsin."

Bir daha dönmeden, atlarımızı ileriye doğru sürmeye başladık. Başımızı çevirdiğimiz zaman, arkamızdan kös kös geldiklerini gördük. Hepsinin yüzünde son derece ümitsiz bir ifade vardı.

"Adapazarı'na daha ne kadar yol var?" diye sordum.

Aldığım cevap: "On iki kilometre" oldu.

Zifiri karanlık. Arada bir yağmur serpiştiriyordu. Kimbilir ne zamandan kalma taşlı, berbat bir yol. Durmadan tökezleyen atlar. Binlerce ağrı, binlerce sızı. Ölüm sessizliği içindeki bir avuç atlı. Bütün bunlar gecenin karanlığına karışıyor. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi, bir de durmadan başım dönüyor. Her an attan düşebilirdim. Hayır, insan vücudu dediğimiz şu et ve kemik külçesine yenilmeyecektim. Attan düşsem bile, karar vermiştim, sessiz sedasız düşecektim. Düştüğümü kimsecikler duymamalıydı. Yollarına devam edip Adapazarı'nı boylamalıydılar.

Etrafımda tek hayat belirtisi olarak, arada bir yanıp sönen sigara ateşinden başka bir şey yoktu. Gideceğimiz köyün fersiz ışıklan göründüğü zaman, vakit gece yansını bulmuş olmalıydı. Derin bir nefes alamayacak kadar ateşler içinde yanıyordum. Sanki sihirli bir el atımı yularından tutmuş, yürütüyordu.

"Dur!" diye gürleyen bir ses, karanlıkları yırttı ve kudretli kollar beni tutarak yere indirdi. Ayaklarım toprağa değince bir tuhaf oldum. Sanki, bu ayaklar benim değildiler. Arkaya doğru sendeledim ve sanki, mucize kabilinden, sırtım sert bir taş duvara dayandı.

"Bittim" diye bağırdım. Yanı başımda, karanlıklar içinde, bir erkek sesi.

"Ben de ölü gibiyim" diye karşılık verdi. Bu, Kaymakam Hüsrev'in sesiydi. Dört beş adım ötemde, benim gibi bitkin bir insanın varlığını duymak ne kadar ferahlatıcıydı.

Bir kapıya vuruldu. Aralıktan, kirli sarı bir ışık aktı. Köyün kahvesi önündeydik. İki adam, sessiz sessiz, beni

büyük, dört köşe bir salona buyur etti. Salonun dört bir yanı tahta sıralarla çevriliydi. Tam orta yerde büyük bir soba vardı. Sıralardan birinin üzerine oturdum, sırtımı duvara verdim. Bana rüya görüyormuşum gibi geldi. Esrarlı insanlar içeriye girip çıkıyor, sobaya kucak dolusu çalı çırpı atıyor. Arslan Kaptan'ın adamları elden ele bir şişe gezdiriyor, bacaklarını uzatıp çekerek, uyuşukluklarını gidermeye çalışıyorlardı. Zayıf, adeta canından bezmiş hissini veren kahveci, elinde kirli bir lamba, sağa sola seğirtiyordu. Lambanın o sarı ışığını hiç unutmayacağım. Kahveci bana kızının kızamığa tutulduğunu ve yukarıda yattığını söyledi. Yarım saat sonra, hepimize köyde yer sağlamış olan Miralay Kâzım tam zamanında beni yerime götürmeye geldi. Ayağa kalkmam gerekiyordu. Eğilip kalkmak bana imkânsız geliyordu. Dişlerimi sıktım, Dr. Adnan'a dayanarak kalktım.

Bir yatak. Çıplak bir oda. Bir soba. Yatağa uzanmak da bir meseleydi. Uzandığım zaman, kımıldamamak için büyük bir gayret sarf etmem gerekiyordu: Ayaklarımı, kollarımı uzatırsam, adalelerim kopacakmış gibi geliyordu. Yaralı bir deve gibi inliyordum. Bereket versin, ateşim vardı. Kendimi bir kaybediyor, bir buluyordum. Kendi kendime:

"Böyle giderse, vücudumu değiştiririm" diyordum. Bu, beni biraz avuttu. Hâlâ aklımdadır: Durmadan "Bu vücudu değiştirmeliyim" diyor, hem de kendi kendime gülüyordum.

Nihayet sabah oldu. Vücudumsa, hâlâ aynı durumdaydı.

Asıl Adapazarı, küçük köyden bir saat ötedeydi. Oraya gitmek için arabaya bindik. Adapazarı'na yaklaşırken, birkaç süvari bizi karşılamaya geldi. İçlerinden birisi dikkatimi çekti: Aramızda bir tanıdık arar gibiydi. Bu, Adapazarı'nın eski valisi Fuat Bey'di. Milliyetçilerin tarafına geçmişti. Cami Bey'in ahbabıydı. Aslen Çerkez olan Fuat Bey son derece yakışıklı ve tahsilli bir kimseydi. Bizimle birlikte Ankara'ya gidip, kendini tamamıyla millî gayeye vermek istiyordu.

Bu ara şehrin dış mahallelerinden kıvrıla kıvrıla geçerken, kimseye görünmeden, istasyon civarındaki boş bir eve kapağı atmak istiyorduk. Bizim kafile adamakıllı kabarmıştı. Hava soğuktu. Bir hayli aradıktan sonra, barınacağımız evi bulduk. Birkaç iskemle getirdiler. Parlak ateşin karşısına oturunca, bütün dertlerimi unuttum. Vali Tahir Bey bizi görmeye geldi ve takip edeceğimiz yol üzerinde konuştu. O kadar memurca ve resmî bir ifadesi vardı ki, istiklal hareketine yakınlık gösterebileceğine aklım yatmıyordu. Adapazarı'nın gayet şüpheli bir durumda olduğunu, halkın ikiye ayrıldığını, her an birbirleriyle çarpışabileceklerini söylediler. Adazapazan, ahalisi en karışık olan bir yerdi: Çerkezler, Lazlar, Arnavutlar ve Türkler içinde milliyetçiler ve padişah taraftarları vardı.

Sakarya kıyılarında Arslan Kaptan ve adamlarından ayrıldık. Şehre girdik gireli, Arslan Kaptan'ın adamları ikinci planda kalmışlardı. Vali dört bir yanımızda koşuyordu. Fakat, ben her zaman daha çok, onların varlığını arıyor, şehrin ve valisinin şüpheli hislerine rağmen, onların feda-

kârlıklarını insanüstü bir fedakarlık sayıyordum. Hükümet makamları onlara şüpheli gözle bakıyorlardı. Fakat ben biliyordum ki, bu şüphe karşısında, onlar, belki de, kendilerine hiç güvenmeyecek, inanmayacak olan insanlar için hür bir memleket kurmak istiyorlardı.

Nehri geçmek için sallara bindiğimiz zaman, her biriyle ayrı ayrı el sıkıştım. Biz geçerken, bize el salladılar. Bundan sonra Hendek'e kadar her şey yolundaydı. Adapazarı'nın eski valisi bizimle beraber geliyordu. Onun misafiri olacaktık.

Karşımızdaki birkaç arabadan kulağıma bir çalgı sesi geldi. Arabanın etrafını Çerkezler almıştı. Biri: "Çerkez düğünü" dedi. İki atlı arabamıza yaklaştı ve: "Gelin arabasına binmek istemez misiniz?" diye sordu. Benim arabalarına gitmemi o kadar candan istiyorlardı ki, dayanamadım, gittim, gelinle ablası orta yaşlıydılar. İkisi de halleriyle tavırlarıyla güzeldiler. İki genç kız gibi fıkırdaşıyorlardı. Onlara karşı bir anne gibi davranmaya çalıştım. Bu, onların hoşuna gitti. Gelinin ablası durmadan laterna çalıyordu. Atlılar durmadan cambazca hareketler yapıyor, kadınlar da boyuna çığlık atıyorlardı. Her beş dakikada bir, iki atlı arabayı durduruyor ve mendil istiyordu. Gelinin hep laterna çalan ablası; bana:

"Siz misafirsiniz, ne olursunuz söyleyin şunlara da gitsinler başımızdan. Siz söylerseniz, hatırınızı kırmazlar." dedi

"Ne olursunuz, gelmeyin bir daha" dedim. Sözümü dinlediler, çekildiler. Böylece kadınlar sayısız mendil ver-

inekten kurtuldular. Hendek minarelerinin seçilmeye başladığı bir yol dönemecinde onlardan ayrıldım. Şahane atlara binmiş iki adam bizi karşılamaya geldi. Bunlardan biri, Hendek'teki Anadolu ve Rumeli Millî Müdafaa Cemiyeti'nin başkanı Laz Rauf Bey'di. Bizim kafileden birkaç kişi ona misafir olacaktı. Bu sayede, kaçışımızın sekizinci günü, sahiden rahat bir yatak ve hamam yüzü gördüm. Kadınlar arasına katılabildim.

Endişeli bir zamandaydık. Hendek sokaklarından birçok insan buraya gelip toplanıyor, gizli gizli konuşuyorlardı. Kargaşalık ha çıktı, ha çıkacaktı. Bolu'dan gelen haberlerse hiç de iç açıcı değildi. Biz de bu şehirden geçecektik. Haritalara bakıldı, geçeceğimiz yol üzerinde uzun uzun konuşuldu. Sabah erkenden, tam hareket edeceğimiz zamanda Mustafa Kemal Paşa'dan bir telgraf aldık. Yürek hoplatacak haberler veriyordu. Ali Fuat Paşa'nın İngilizleri Eskişehir'den sürdüğünü, bizim de Gebze'ye kadar yolumuza trenle devam etmemizi istiyordu. Bu, Adapazarı'na geri dönmek demekti. Yine bir savaş divanı kurduk ve gece yarısı, Adapazarı'na dönmeye ve sabahleyin de hareket etmeye karar verdik. Dr. Adnan'la ben, Fuat Bey'in evinde kalacaktık. Diğerleri de tam takır evde yatıp uyumaya çalışacaklardı.

Fuat Beyin annesi, son derece bilgili, sevimli, yaşlı bir Türk hanımıydı. Büyük oğlunun dul karısı ve güzel çocuklarıyla oturuyordu. Hepsi bana çok yakınlık gösterdiler. Bana verdikleri nefis gecelikle, mavi kurdeleleri gece başlığını hiç unutamam. Bunca güzel şeylerin bulunduğu âlem-

den çok uzaklarda kalmış gibiydim. Sabahleyin erkenden öteki eve gittik. Herkesi yerli yerinde bulduk. Vali de oradaydı. Çok üzgün bir hali vardı. Galiba İngilizler İzmit'ten telgraf çekerek, gece yarısı Adapazarı'na giren bazı "şüpheli misafirlerin" adlarını sormuşlardı. İngilizler her an gelebilirlerdi. Bizi, millî kuvvetlerin yeni karargâhı olan Doğançay'a götürecek olan arabalarsa hâlâ görünürde yoktu. Acaba zamanında hareket edebilecek miydik? Genç bir yüzbaşı sekiz süvariyle birlikte bizimle gelecekti. Yüzbaşı, Yüzbaşı Bekir'in sınıf arkadaşı çıktı ve ikisi de ölünceye kadar mukavemet edeceklerini söylediler. Böylece, Adapazarı'nı, her an ele geçmek korkusu altında terk ettik. Doğançay'a kadar yol üzüntülü ve güç geçti. Arabalar, birçok defa çamura saplandılar ve her seferinde büyük güçlüklerle kurtarılabildiler. Doğançay'da nehri görünce derin bir nefes aldık. Miralay Mahmut, bizi karşılamak için yüz milliyetçi göndermişti. Arkamızdan kimselerin bizi kovalamadığını bilmek, azıcık da olsa, kendimizi yurdumuzda hissedebilmek ne bulunmaz bir şeydi: Şurada burada Tasladığımız milliyetçi kuvvetler büyük bir sayıda Doğançay'da toplanmışlardı. Temiz kalpli ve Arslan Kaptan gibi silahlı yüz kadar başıbozuk asker sokaklarda gösteri yapıyorlardı. Muhakkak ki, Eskişehir zaferi bizim kafilenin maneviyatını son derece yükseltmişti. Miralay Mahmut yarım saat sonra yanımıza geldi. Kararlı bir hali vardı, ihtilalin adeta bir sembolü gibiydi. Durmadan kahveler içtik, başımızdan geçenleri birbirimize anlattık.

O akşam Geyve'ye vardık ve geceyi valinin evinde ge-

çirdik. Mustafa Kemal Paşa bütün Anadolu'ya bir tamim göndermişti. Her bölgeden iki mebus seçilmesini istiyordu. Bunlar Ankara'da toplanacak olan Millet Meclisi'ne katılacaklardı.

İstanbul'da kapanan Mebusan Meclisi'nden ne kadar mebusun Ankara'da bulunabileceğini kimse bilmediğinden, yurdun hür kısımlarından mümkün olduğu kadar mebus seçmenin doğru olacağı düşünülmüştü. Çünkü, Meclis bir Anayasa Meclisi olacak ve ciddi kararlar alacaktı. Yalnız padişah değil, aynı zamanda hükümet de tamamen İngilizlerin hükmü altında olduğundan, zulme uğramış Türk milletinin hayatı ve hürriyeti uğrundaki bu mücadelesini idare etmek için Anadolu'da bir hükümet kurmak zarureti açıktı.

Geyve'de Heyeti Nassıha üyeleriyle buluştuk. Heyette iki meşhur kimse vardı. Yusuf Kemal Bey'le Dr. Rıza Nur Bey. Heyet, Anadolu'yu yatıştırmak için İstanbul hükümeti tarafından gönderilmişti. Halkı yatıştırmaya ve durumu kabule zorlamak o günlerde, tabiî, hoş görünmüyordu. Devlet hizmetinde bulunmuş olan bu tanınmış adamların İtilaf kuvvetlerinin istekleriyle hareket etmek durumuna düşmüş bir hükümet hesabına böyle bir vazifeyi kabul etmiş olmaları ne hazin bir şeydi! Anadolu'nun devlet adamlarına muhtaç olduğu böyle nazik bir zamanda, yapılacak en iyi hareket bu kimselere karşı dostça davranmak ve onları kurtuluş hareketine katılmaya ikna etmekti. Hüsrev Bey'le Dr. Adnan onlara kurtuluş hareketini benimsetmeye çalıştılar ve zannedersem, Hüsrev Bey bu mesele için Mustafa Ke-

mal Paşa ile muhabereye girişti. Mustafa Kemal Paşa, şahsen ne fikirdeydi, bilmiyorum ama, her türlü uzlaşmayı kabule yanaşmadı. Böylece, en akıllı milliyetçiler onları kazanmaya çalıştılarsa da, onlar millete katılmadılar.

Ertesi sabah, bir saat Akhisar'da kaldıktan sonra, Lefke'ye vardık. Burada Yunus Nadi Bey'le konuştum. Kendisi, İstanbul'da Yeni Gün gazetesini çıkarıyordu. Bir başka yoldan kaçıp gelmiş ve Geyve'de bizim kafileye katılmıştı.

Yolun tehlike ve güçlükleri azaldığından, beni Ankara'ya çağıran işi düşünmeye başladım. Anadolu'daki milliyet hareketinin en zayıf tarafı gazeteci ve propaganda yokluğu. Onun için Yunus Nadi Bey'i bir hızır gibi karşıladım. İntihalarından Cumhuriyet gazetesinde 1924'te çıkan bir seri makalede bahsetmektedir (1). Ben tabiî, gazetecilik işi ve millî hareketin sözcüsü olmak üzere bir ajans yayınına başlamanın lüzumu üzerinde kendisiyle konuştum.

Trenle Lefke'ye hareket ettik. Ertesi gün, Eskişehir'e ulaştık. İçimiz içimize sığmıyordu. Bir çarşı hamamı gözümde tütüyordu. Hepimizin üstüne bir yabanilik çökmüştü. Hiçbir zaman, şık olmayan kılık kıyafetimiz, şimdi lime limeydi. Sabahleyin, Eskişehir'e bir saat kala, tren durdu. Herkesin canı sıkıldı. Demiryolunda ufak bir tamir yapmak gerekiyordu. Çok geçmeden bunun bir tertip olduğunu anladım ve Mustafa Kemal Paşa'nın kudretine hayran oldum. Onun düşüncesi, Eskişehir'de treni durdurup, İstan-

(1) Cumhuriyet, 27 Mayıs 1924: "Ağaçlı köyü imamı durmadan tekrarlıyordu: Elli kişilik bir grup, atlı ve yayan.....

bul mebuslarının ne söyleyeceklerini anlamaktı. Her zamanki gibi, altı saat duracak yerde, Eskişehir'de iki dakika kaldı. Sonra tren Ankara'ya hareket etti.

Eskişehir'deki manzara yürekler acısıydı. "Tamam" sesi yükselip de tren keskin düdüğünü öttürdüğü zaman, halk bizi karşılamak için toplanmaya vakit bulamadı ve tren bu şüpheli şehirden var hızıyla uzaklaştı.

Durumu kabul etmekten başka yapacak bir şey yoktu.

Nisanın ikinci günü akşamı, alacakaranlıkta, Ankara'ya yaklaşıyorduk. Yunus Nadi Bey'in büyük bir heyecan içinde yanıma gelip:

"Halide Hanım, istasyon hıncahınç dolu. Orada birkaç söz söylemek gerekecek. Bizim adımıza konuşursunuz, değil mi?" dediğini hatırlıyorum.

Ne söyleyeceğimi pek bilemiyordum ama, "Merak etmeyin, konuşurum" diye cevap verdim. Oldukça heyecanlıydım. Burası, Millî hareketin Kâbe'siydi.

Milli Mücadele dönemi edebiyatımızın önemli yazarlarından biri olan Halide Edip Adıvar (1884-1964), İstanbul'da doğmuştur. Amerikan Kız Koleji'ni bitiren ilk Türk kızı olan yazar, İstanbul Kız Öğretmen Okulu'nda ve Kız Lisesi'nde öğretmenlik yapmış, Beyrut ve Şam okullarında müfettişliklerde bulunmuş, Darülfünun'da Batı edebiyatı dersleri vermiştir.
Halide Edip, daha sonra ilk kadın derneklerimizden biri olan Teali-i Nisvan Cemiyeti'ni (Kadınları Yükseltme) kurmuş, kadınlar için çeşitli kurslar açmış, Balkan Savaşı'ndan sonra (1912) yaralılara bakmak amacıyla hastanelerde gönüllü 'hemşire' olarak çalışmıştır. Mütareke yıllarında Dr. Adnan Adıvar'la evlenen yazar, İzmir'in işgaline karşı çıkmış, ünlü Sultanahmet mitingine (1919) konuşmacı olarak katılmış, Kurtuluş Savaşı yıllarında eşiyle birlikte Anadolu'ya geçmiş, Atatürk'ün yanında yer almıştır. Ankara'da Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin çıkışına yardım eden Halide Edip, Sakarya Savaşı'ndan sonra Batı Cephesi'ne gitmiş, Hilal-i Ahmer'de (Kızılay) 'hastabakıcı' olarak çalışmış, Zafer'den sonra düşmanın Anadolu köy ve kasabalarında meydana getirdikleri zararları görmek ve incelemek üzere kurulan komisyonda görev almış, bu yoğun çalışmalarının karşılığı olarak kendisine Türk Ordusu tarafından önce 'onbaşı', daha sonra 'çavuş' rütbesi verilmiştir. "Türkün Ateşle İmtihanı", Halide Edip Adıvar'ın Kurtuluş Savaşı yıllarını anlattığı anı kitaplarından biridir. Bu önemli anı kitabının ikinci cildinin de birinci cildi gibi büyük ilgiyle karşılanacağını umuyoruz.